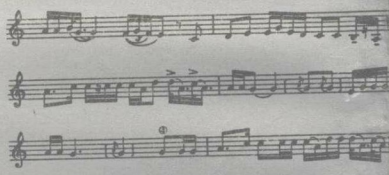
سەيپىدىن ئەزىزى

ئۇيغۇر مۇقامى تونۇرسىدا

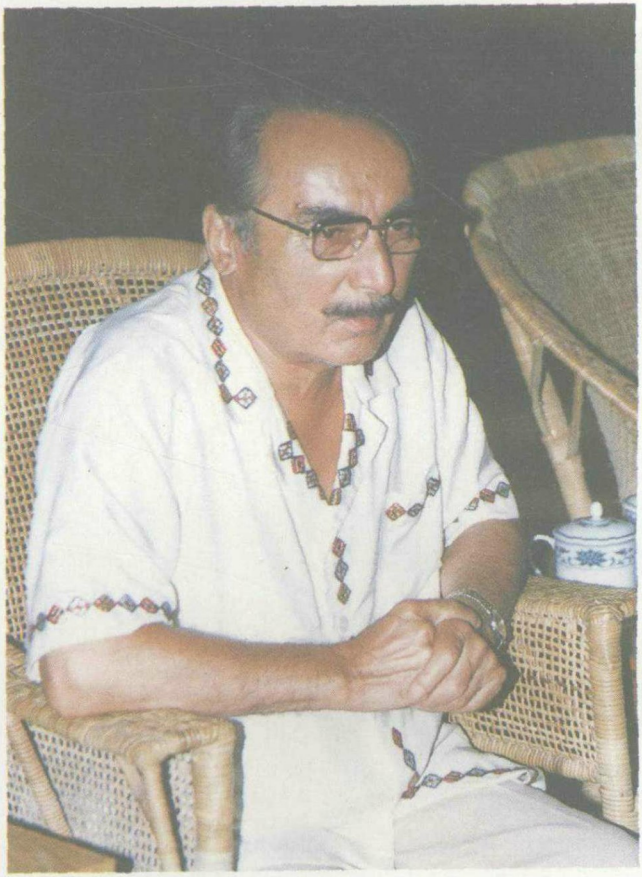
مىللەتلەر نەشرىياتى

سەيپدىن ئەزىزى

ئۇيغۇر مۇقامى توغرىسىدا

مىللەتلەر نەشرىياتى

ئاپتورنىڭ سۈرىتى.

مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇن.

پېشقەدەم مۇقامچىلىرىمىز ئون ئىككى
مۇقامنى ئورۇنلىماقتا.

ئەل نەغمىچىسى ساتار بىلەن ئون
ئىككى مۇقامنى ئورۇنلىماقتا.

مۇقام سەنئەت ئۆمىكى ئون ئىككى
مۇقامنى سەھنىلەشتۈردى.

مۇندەرىجە

كىتابچىغا كىرىش سۆز..... 1
مۇقام نوتا كىتابىغا كىرىش سۆز..... 3
ئۇيغۇر مۇقامى توغرىسىدا..... 7
مۇقامغا خۇشتارلىق روھىڭغا دەرمان..... 39
"ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى"دا شادلىق..... 53
مۇقام توغرىسىدا نەزمىلەر..... 64
غەزەللەر..... 64
رۇبائىيلار..... 71
ھاشقا شېئىرلار..... 76

كىتابچىغا كىرىش سۆز

«ئۇيغۇر مۇقامى توغرىسىدا» دېگەن بۇ كىتابچىنى ئۇيغۇر مۇقامىنى چۈشىنىش ۋە ئۆگىنىش ئۈچۈن پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولۇپ قالار دەپ كىتابخانىلارغا، بولۇپمۇ مۇقام ھەۋەسكارلىرىغا تەقدىم قىلدىم.

بۇ كىتابچىغا كىرگۈزۈلگەن ئاساسىي ماقالە — «ئۇيغۇر مۇقامى توغرىسىدا» — 1991 - يىلى 10 - ئايىنىڭ 7 - كۈنى ئۈرۈمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر، تىلچىلار، ھەم بىر قىسىم رەھبىرىي كادىرلار سۆھبەت يىغىنىدا سۆزلەنگەن، بۇ سۆھبەتتە ئۇيغۇر مۇقامىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانى، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش ھەم بۇنىڭدىن كېيىن مۇقامنى ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇش توغرىسىدا بىرقەدەر سىستېمىلىق سۆزلەندى ھەم مۇقام تەرەققىياتىغا مۇناسىۋەتلىك بەزى يېڭى پىكىرلەر — مۇقامنى تولۇقلاش، مۇقام تېكىستلىرىنى ئۆزگەرتىش، مۇقام سىمفونىيىسى ئىشلەش ۋە يەرلىك مۇقاملارنى

رەتلەش پىكىرلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بۇ كۆڭۈل قويۇپ ئويلىشىشقا تېگىشلىك مۇھىم مەسىلىلەر، ئۇنى كىتابخانلارنىڭ مۇلاھىزە قىلىشلىرىنى تەكلىپ قىلىمەن.

ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ كىتابچىغا «مۇقام نوتا كىتابىغا كىرىش سۆز»، مۇقام بىلەن ۋە مۇقامچى تۇردى ئاخۇن ئاكا بىلەن تونۇشۇشۇمنىڭ جەريانى بايان قىلىنغان بىر ماقالە ھەم مۇقامغا ئائىت بەزى شېئىرلارمۇ كىرگۈزۈلدى.

ئاپتور.

مۇقام نوتا كىتابىغا كىرىش سۆز

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ داڭلىق كلاسسىك مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ توپلىنىشى، رەتلىنىشى ۋە تارىختا بىرىنچى قېتىم تولۇقى بىلەن نەشر قىلىنىشى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ساھەسىدە چوڭ بىر ۋەقە. بۇ پارتىيە مىللىي سىياسىتىنىڭ مەدەنىيەت ساھەسىدىكى يەنە بىر شانلىق ئۇتۇقى.

«ئون ئىككى مۇقام» ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ، ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئەسرلەر بويى جاپالىق، ئەمما كۆرەشچان تۇرمۇشلىرىنىڭ تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن ئىجاد قىلغان زور بايلىقى. ئۇ شۇنىڭ ئۈچۈن بايلىقدۇركى، ئۇ كەڭ ۋە چوڭقۇر مەزمۇنغا ئىگە ئۇيغۇر مىللىي سەنئىتە شەكىللىرىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئۆز ئىچىگە ئالغان 12 كومپلېكت، بىر پۈتۈن مۇزىكا، «ئون ئىككى مۇقام» ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى جاپالىق تۇرمۇشلىرىدىن

زارلىنىدۇ، زۇلۇملۇق زامانغا، زالىم ئەزگۈچىلەرگە لەنەت ئوقۇيدۇ. ئۇ خەلقنىڭ يالقۇنلۇق كۈرەشلىرىنى، ئۇلۇغ ئارزۇلىرىنى ھەم مەردانە، ئۆمىدۋار شوخ ھاياتىنى كۈيلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن «ئون ئىككى مۇقام»نى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئۆتمۈشىنىڭ تۈرمۈش تەجرىبىلىرىنىڭ قىممەتلىك بەدئىي يىغىندىسى دەپ ھېسابلاش كېرەك.

«ئون ئىككى مۇقام» نەشر قىلىندى. بۇ كىشىنى خۇش قىلىدىغان ئوبدان بىر ئىش. ئەمما، «ئون ئىككى مۇقام» ئۈستىدە ئېلىپ بېرىدىغان رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشىمىزنى بۇنىڭ بىلەن تۈگىدى دېگىلى بولمايدۇ، بەلكى بۇ ئىشنىڭ باشلىنىشىدىنلا ئىبارەت، بىز «ئون ئىككى مۇقام»نى تېخىمۇ تۈلۈقلىشىمىز، رەتلىشىمىز، ئۇنىڭ بايى مەزمۇنىنى ۋە شەكلىنى چوڭقۇر ئۆگىنىشىمىز ۋە داۋاملىق راۋاجلاندۇرۇشىمىز لازىم.

بىز زامانىۋى يېڭى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى راۋاجلاندۇرۇپ، ھەر مىللەت خەلقنىڭ يېڭى سوتسىيالىستىك تۈرمۇشنى ۋە سوتسىيالىستىك مۇناسىۋەتلىرىنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرىشىمىز لازىم. بۇ بىزنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھەسىدىكى قەتئىي يۆنىلىشىمىز. ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقى

نىڭ ئۇلۇغ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە غەلىبە بىلەن ئالغا بېسىۋاتقان ۋە ياشناۋاتقان يېڭى سوتسىيالىستىك تۈرمۈشىنىڭ ئەمەلىيىتى — ئەدەبىيات — سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ باي مەنبەسى. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ زامانىۋى ئەدەبىيات — سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇشتا سوتسىيالىستىك ۋە كوممۇنىستىك مەزمۇن بولۇشى بىلەن بىللە بۇ مەزمۇنغا مۇۋاپىق مىللىي شەكىلمۇ بولۇشى كېرەك، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەدەبىيات — سەنئەتتە ئىپادىلىنىدىغان ئوبدان مىللىي ئەنئەنىلىرى راۋاجلاندۇرۇلۇشى لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات — سەنئىتىنى تېخىمۇ تەرەققىي ئەتتۈرۈش ۋە ئۇنىڭغا توغرا ۋارىسلىق قىلىش ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. «ئون ئىككى مۇقام» ئۇيغۇر مىللىي مۇزىكىسىنىڭ ئەڭ ئەنىلىرىدە ناھايىتى زور بايلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلارنىڭ زامانىۋى مۇزىكىسىنى تەرەققىي ئەتتۈرۈشتە «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى چوڭقۇر ئۆگىنىش ۋە ئۇنىڭغا توغرا ۋارىسلىق قىلىش لازىم. «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ نەشر قىلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن ئەدەبىيات — سەنئەتچىلەرنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن ۋە ئەدە-

بىيات ـ سەنئەتچىلەرنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات مىراسلىرىنى رەتلەش، ئۆگىنىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئىشلىرىغا تېخىمۇ چوڭ ئۈتۈق تىلەيمەن.

سەيپىدىن ئەزىزى

1959 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى.

ئۇيغۇر مۇقامى توغرىسىدا

يولداشلار:

ئۇيغۇر مۇقامى توغرىسىدا سۆزلىگەندە، مەدەنىيەت ـ سەنئەت تەرەققىياتىدا ئورتاق ئېتىراپ قىلىنغان تۆۋەندىكى ئىلمىي يەكۈن ئاساسىنى ئۇنتۇماسلىق لازىم:

ـ ئۇيغۇر مۇقامى ـ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەسرلەر بويى ئېلىپ بارغان ئىجتىمائىي كۆرەش پائالىيەتلىرىنىڭ مەنىۋى مەھسۇلى؛

ـ ئۇيغۇر مۇقامى ـ ئۇيغۇر ئەلنەغمىچىلىكىنىڭ جەۋھىرى، ئۇيغۇر مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ روھى؛

ـ ئۇيغۇر مۇقامى ـ يارقىن مىللىي خاسلىققا، روشەن مۇزىكىلىق ئالاھىدىلىكىگە، سىستېمىلاشقان مۇزىكىلىق قۇرۇلمىغا، مول ئاھاڭدارلىققا، مۇرەككەپ ئۇدار ـ رېتىمچانلىققا ئىگە يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن مۇزىكا قامۇسى؛

ـ ئۇيغۇر مۇقامى ـ جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك مىراس.

يۇقىرىدىكى قاراشلار ئاساسىدا ئۇزاقتىن ئويلاپ كەلگەن بەزى پىكىرلىرىمنى مۇقامشۇناسلار، مۇقام-چىلار ۋە مۇقام ھەۋەسكارلىرى بىلەن ئورتاقلىشىش ئۈچۈن ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن.

بىرىنچى، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانى توغرىسىدا.

ئىنسانىيەت تارىخى — خەلق ئاممىسىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان داۋام قىلغان ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ۋە سىنىپىي كۈرەش جەريانىدا جەمئىيەتنى، ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنى يارىتىش تارىخى، ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ۋە سىنىپىي كۈرەش ئەمەلىيىتىدە كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ تەجرىبە-ساۋاقلىرىغا ئاساسەن مۇھەببىەت ۋە نەپرىتىنى، راھەت ۋە جاپاسىنى، خۇشاللىق ۋە خاپىلىقىنى، ئارزۇ ۋە ئارمانلىرىنى ئېغىز تىلى، چالغۇ ئەسۋاب تىلى، بەدەن ھەرىكىتى تىلى بىلەن ئىپادىلەپ كەلگەن. كىشىلەرنىڭ مۇنداق ئەدەبىيات — سەنئەت پائالىيەتلىرى ئىپتىدائىي جامائە دەۋرى، قۇلدارلىق دەۋرى، فېئودالىزم دەۋرى ۋە كاپىتالىزم دەۋرىگىچە قەدەممۇقەدەم تەرەققىي قىلىپ، ھەربىر مىللەتنىڭ تۇپلۇك خۇسۇسىيىتىگە — ھەربىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىدە ئىپادىلىنىدىغان پىسخولو-

گىيىلىك خۇسۇسىيىتىگە ئايلانغان. ئۇيغۇر خەلقىمۇ خۇددى شۇنداق. بۇنىڭ ئىچىدىكى سەنئەت پائالىيەتلىرىنى ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپلا "ئەلنەغمە" دەپ ئاتاپ كەلمەكتە.

ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتىدە ئىپادىلىنىدىغان پسىخولوگىيىلىك مەدەنىيەت ــ مەنۇى مەدەنىيەتنىڭ ئاساسىي تەركىبىي قىسمى بولغان ئەنە شۇ ئەلنەغمىچىلىك ئۇزاق تارىخىي باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتۈپ پەيدىنپەي يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن. مىلادىنىڭ ئالدى ۋە كەينىدە ئەلنەغمىچىلىكنىڭ جەۋھىرى سۈپىتىدە ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ئۇنداۋۇر-مىلىرى شەكىللەنگەن ۋە ئۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋر-لەردە ئۆزۈپ يېتىلىپ، مۇكەممەللىشىپ بۈگۈنكى ئۇيغۇر مۇقاملىرى كامالىتىگە يەتكەن. بۇ جەريانىنى مۇنداق بىرنەچچە باسقۇچقا بۆلۈش مۇمكىن:

1. ئىپتىدائىي باسقۇچ ــ بۇ باسقۇچ مىلادىدىن ئىلگىرىدىن تاكى مىلادى 4 ــ، 5 ــ ئەسىرلەرگىچە بولغان مەزگىل. بۇ دەۋردە تەكلىماكان ئەتراپىدىكى ــ تەكرىتاغ، پامىر، كوئىنلۇن، قاراقۇرۇم، ئالتۇنتاغ باغرىدىكى بوستانلىقلاردا ياشىغان قەدىمىي ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ ئەلنەغمىچىلىك سەنئىتى گۈللەپ ــ ياشناشقا باشلىغان؛ كۈسەن (كۇچا)،

سۇلې (قەشقەر)، دولان (يەكەن دەريا ۋادىسى)، ئۇدۇن (خوتەن) ۋە روران (لوپنۇر)، كۆرەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەلنەغمىچىلىك تەرەققىياتى تارىختا شوھرەتكە ئىگە بولغان. بۇ ۋاقىتتىكى ئەلنەغمىچىلىك تەرەققىياتى ئاساسىدا ئۇيغۇر مۇقاملىرى شەكىللىنىشكە باشلىغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلنەغمە سەنئىتى شۇ چاغلاردا غەربىي دائىرىدە نام چىقىرىپلا قالماستىن، بەلكى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك سەنئىتىگىمۇ مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەن. كۇسەن (كۇچا) لىق مەشھۇر كۇيشۇناس، مۇزىكا ماھىرى سۇجۇينىڭ مىلادى 557 ـ يىلى بىر تۇركۇم ئەلنەغمىچىلەرنى ئېلىپ چاڭئەنگە (شىئەنگە) بېرىپ، شىمالىي جۇ ۋە سۇي سۇلالىسى ئوردىسىدا كۆرسەتكەن نەغمىچىلىك ماھارىتى خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە ئالاھىدە قەيت قىلىنغان، شۇ ۋاقىتتىكى شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلنەغمىچىلىكنى ساز، ناخشا ـ قوشاق ۋە ئۇسسۇل ماھارىتىنى ئۇستىلىق بىلەن ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ ئويناپ بەغانلىقلىرى تولۇق تەسۋىرلەنگەن. ئاشۇ تەسۋىرلەرگە قارىغاندا، شۇ زامانىدىكى ئۇيغۇر ئەلنەغمىلىرى ئىچىدە مۇقامنىڭ باشلاپقى شەكىللىنىشىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

2. ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى باسقۇچى ـــ بۇ

ۋاقتلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلە بىرلەشمىلىرى تەرەققىي قىلىپ، كۆك تۈرك قاغانلىقىنى ئاغدۇرۇپ ئۆز دۆلىتىنى قۇرغان ۋە يۇز يىلغا يېقىن داۋام قىلغان. بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي تەرەققىيات دەرىجىسى خېلى يۇقىرى باسقۇچقا كۆتۈرۈلگەن، شۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىمۇ — ئۇيغۇر ئەلنەغمىچىلىكىمۇ خېلى تېز سۈرئەت بىلەن تەرەققىي قىلغان. تەبىئىي يوسۇندا ئۇيغۇر ئەلنەغمىچىلىكى، ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ ئۇيغۇر مۇقامىنىڭ سۈپىتىمۇ خېلى كەڭ دائىرىدە كۆرۈنەرلىك ئۆسكەن.

3. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خاندانلىقى — بۇ دەۋردە ئىلگىرىكى قوجۇ مەدەنىيىتى ئاساسىدا تۈرپان، قۇمۇل، بەشبالىق تۈزلەڭلىكى، بەزىدە كۇچا، بەش چالىش (قاراشەھەر) ھەتتا ئىلى بالىقىچە بولغان شىمالىي تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىدە ئۇيغۇر مۇقاملىرى يەنە بىر باسقۇچ كۆتۈرۈلۈپ تەرەققىي قىلغان. بولۇپمۇ ئىدىقۇت دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەلنەغمىلىرىدە — شۇ خانلىق تەۋەسىدە ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ساز، قوشاقلىرىدا مۇقام خۇسۇسىيىتى، ئۇنىڭ تۈرلىرى خېلى كۆزگە كۆرۈنەرلىك تەرەققىي

قىلغان. بۇنى شۇ ۋاقىتتىن قالغان «تۇرپان تېكستـ
لىرى» قاتارلىق يازما ئەدەبىياتتىن، بۇددا تاشكېـ
مىرلىرىگە سىزىلغان تام رەسىملىرىدىن، سايامەتنا-
مىلەردىن ۋە ئەل ئىچىدىكى ساز، قوشاق،
داستانلاردىن ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ.

تاغ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئۇيغۇر
ئەلنەغمىچىلىكىنىڭ ۋە ئۇنىڭ جەۋھىرى بولغان
ئۇيغۇر مۇقامىنىڭ خېلى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي
قىلغانلىقىنى ئۆز زامانىسىدىكى ئاتاقلىق شائىرلارنىڭ
شېئىرلىرىدىن ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ:

"ناخشا بىلەن تەڭ ئۇسسۇلغا چۈشتى ئۇيغۇرلار
راۋان،
قاشلىرى ھەم سېكىلەكلەر ياڭزىسى يۇز خىل ئايان؛
داپ چېلىنىپ چىقسا ئۇلار ئالتە ياندىن ئات مىنىپ،
ئۇچرىشىپ ئويناپ ئىغاڭلاپ مەست كىشىدەك ھەر
تامان."

(تاغ شائىرى ۋاڭ جيەن: «بېيىت ـ نەزمىلەر»دىن)

"قاش ئۇچۇرۇپ، كۆز ئېتىپ، شىرداق كىگىز
ئۈستىدە،
مارجان بۆكى يېنىدىن ئاقتى تەرلىرى راۋان؛

يالتىردى ئۆتۈكى يورۇق چىراغ ئالدىدا،
مەست كىشىدەك ئۆزىنى تاشلىغاندا ھەر تامان.
پىرقىراپ ھەم تېز قويۇپ ئوينار يېقىملىق نەغمىگە،
بەلگە قويۇپ قولىنى ئورغاق ئايغا ئوخشىغان."

(تاڭ شائىرى لى دۇمن)

"چىقتى بەگزادە راۋاقتا تولغىنىدا ئاي قەمەر،
ئېڭۈرغولىنىڭ نەغمىسىگە ئېيتتى سازەندىلەر لەپەر؛
شۇ مەھەل گۈيا بىلىندى كەلدى قۇملۇقتىن شامال،
تاكى يائگۈمن قاپقىسىدا سۆز ئۈزۈلگەنگە قەدەر."

(تاڭ شائىرى تاۋ شەن: «غەزەلخان»دىن)

4. قاراخانىلار سۇلالىسى باسقۇچى ــ بۇ مەزگىل ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي جەھەتىلەردە زور تەرەققىي قىلغان بىر دەۋرى بولۇش بىلەن بىللە، مەنىۋى مەدەنىيەت ــ مەرىپەت، مائارىپ، ئەدەبىيات ــ سەنئەت ساھەسىدىمۇ چوڭ تەرەققىياتقا ئېرىشكەن دەۋر. بۇ دەۋردە ئۇيغۇر ئەلنەغمىچىلىكى مەيلى مەزمۇن ياقتىن ياكى تۇر ــ شەكىل ياقتىن بولسۇن ھەم كەڭ، ھەم چوڭقۇر راۋاجلانغان. بۇ دەۋرگە كەلگەندە ئۇيغۇر مۇقام-لىرى تەرەققىي قىلىپ ئاممىۋى سەنئەت تۈسىگە

كىرگەن ۋە يەنمۇ سىستېمىلاشقان. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر مۇقامى قېرىنداش تۈركى خەلقلەر ئارىسىغىلا ئەمەس، ئاسىيادىكى پارسلار، ھىندىلار، ئەرەبلەر ئارىسىغمۇ تارالغان. بۇ مىللەت ۋە ئەللەردە ئۇيغۇر مۇقامى تەسىرى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ھەر خىل-ھەر شەكىلدىكى مۇقاملىرى مەيدانغا چىقىشقا باشلىغان. "ئۇيغۇر مۇقامى يالغۇز ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭلا ئەمەس، بەلكى ئاسىيادىكى باشقا مىللەت ۋە ئەللەر مۇقاملىرىنىڭ ئانىسى" دېگەنلىكىنىڭ تارىخىي قاتلاملىق ئاساسى مانا مۇشۇ. (بۇ سۆزنى سوۋېت ئالىمى ئابرەيجان يازغۇچىسى، مۇقام تەتقىقاتچىسى مىرزا ئىبراھىموۋ ئېيتقان). قىسقىسى، قاراخانىلار دەۋرىگە كەلگەندە ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئۆسۈپ كامالەتكە يېتىش باسقۇچىغا قەدەم قويغان.

5. يەكەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرى باسقۇچى— بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى جۇملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىيات-سەنئىتى قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ خېلى يۇكسەلگەن. ئەلنەغمە-چىلىك ۋە ئاھاڭدار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئۇيغۇر مۇقاملىرى نەمۇنە ھەتتا باشلامچىلىق رولىنى ئويناشقا باشلىغان. قەدىرخان يەركەندى ۋە مەلىكە ئاماننىساخان خەلق ئىچىگە كەڭ تارالغان ھەر خىل-

هەر شەكىلدىكى مۇقاملارنى توپلاپ - رەتلەپ هازىرقى كۈندە بىزگىچە يېتىپ كەلگەن «ئون ئىككى مۇقام»نى تۈزۈپ چىققان. بۇنىدىن باشقا «ئەبۇ چەشمە»، «ئىشرەتى ئەڭگىز»... گە ئوخشاش بىزگە يېتىپ كەلمىگەن مۇقام نامىلىرىغا قارىغاندا، ئۇلارنىڭ مۇقاملارنى داۋاملىق رەتلەپ ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇشقا بەل باغلىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

قېدىرخان، ئامانىساخانلار ئابدۇرىشىتخانىڭ پائال قوللىشى بىلەن ئىشلىگەن بۇ غايەت كاتتا تۆھپە — ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام»نى كېيىنكى ئەۋلادلارغا يەتكۈزۈش ۋە هازىرقى يېڭى مۇقام ئەۋلادلىرىنىڭ مۇقامغا ۋارىسلىق قىلىشى ۋە ئۇنى تېخىمۇ يۇكسەك راۋاجلاندۇرۇشى ئۈچۈن قىلىنغان ئەڭ چوڭ تارىخىي يادىكارلىق. بىز ئۇلارنىڭ بۇ مۇھىم تۆھپىلىرىنى دائىم يادلىشىمىز كېرەك. يېقىندا، يەكەندە ئامانىنساخان ۋە قېدىرخانلارنىڭ خاتىرە قەبرىسىگە ئۇل قويۇلدى، بۇ ئۇنتۇلماس چوڭ ئەھمىيەتلىك ئىش، ئەلۋەتتە. يەكەنلىك مۇقامغا ۋارىسلىق قىلىش ساھەسىدە ياخشى ئىشلارنى قىپتۇ، بۇلتۇر يەكەنگە بارغاندا مەن ئۇلارغا "يەكەنگە كېلىپ ئۇچ - تۆت

كۇندىن بېرى كۆرگىنىمىز مۇقام، ئاڭلىغىنىمىز مۇقام، سۆھبىتىمىز مۇقام، ھەتتا چۈشىمىزمۇ مۇقام بولىدى، مانا بۇ ــ مۇقام روھى، يەكەن روھى! يەكەنلىك مۇنداق قىلىمىسىمۇ بولمايدۇ" دېدىم. راستلا شۇنداق دېگۈچىلىكى بار.

ئىككىنچى، ئۇيغۇر مۇقامىغا ۋارىسلىق قىلىشنىڭ ئۇتۇقلىرى توغرىسىدا. بۇ تېمىدا ئاساسەن ئازاد-لىقتىن بېرىقى ئۇتۇقلار توغرىسىدا سۆزلىمەكچىمەن. بۇنىڭدىن ئاۋال يېگىرمىنچى ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى، بولۇپمۇ ئوتتۇزىنچى ۋە قىرىقىنچى يىللاردىكى مۇقام تەرەققىياتى توغرىسىدا بىرنەچچە ئېغىز سۆز قىلماقچىمەن.

يېگىرمىنچى ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ۋە باشقا يەرلىك مۇقاملار ئەلنەغمىچىلىكىنىڭ تارىخىي يىلتىزى سۈپىتىدە خەلق ئارىسىدا داۋاملىق ئورۇندىلىپ خەلق سۆيىدىغان ۋە ھەۋەس بىلەن ئېيتىدىغان مەنىۋى ئوزۇققا ئايلاندى، 1870 ــ يىلى «ئون ئىككى مۇقام»نى غۇلجىغا تارقاتقان قەشقەرلىق مەشھۇر مۇقامچى مۇھەممەت موللا كاروشاڭ ئاخۇنۇم (1840 ــ 1924) ۋە تۇردى ئاخۇن ئاكا (1881 ــ 1956) قاتارلىق مەشھۇر مۇقامچىلار تەكرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ئىشتىياق ۋە

هەۋەس بىلەن مۇقام ئېيتىپ ۋە ئورۇنداپ ئۇنىڭغا ژاردىسلىق قىلىشتى. ئوتتۇرىنىچى يىللارغا كەلگەندە، ھازىرقى زامان سەھنە تېياتىرچىلىقىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن غۇلجىدا «ئون ئىككى مۇقام» پارچىلىرى سەھنىگە چىقىشقا باشلىدى، «ئون ئىككى مۇقام» دىن تاللاپ كىرگۈزۈلگەن نەغمە پارچىلىرى «غېرىپ-سەنەم» ئوپېراسىنى جانلاندۇرۇۋاتتى. شۇنىڭ بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت خادىملىرىنىڭ مۇقامغا بولغان ئىشتىياقى تېخىمۇ كۈچەيدى. بۇ مەزگىلدە غۇلجىدا ئۇيغۇر ئەدەبىيات-سەنئىتىنى ھەم ئۇيغۇر مۇقامىنى راۋاجلاندۇرۇشتا قاسىمجان قەمبىرى، مۇھەممەت ئىمىن خەلپەت ھاجى قاتارلىق مۇقام ھەۋەسكارلىرى بىلەن زىكرى ئەلپەتتا، روزى تەمبۇر، ساۋۇت ئاكا، مەتتاھىر، ئابدۇۋەلى جارۇللايوۋ قاتارلىق سازەندە-مۇقامچىلار ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلىشتى! بۇ مەزگىل ئۇيغۇر يېڭى زامان سەھنە سەنئىتىنىڭ ۋە مۇقامچىلىقىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدىكى يەنە بىر دەۋر بۆلگۈچ مۇھىم بىرمەزگىل بولۇپ قالدى.

ئازادلىقتىن كېيىن تا ھازىرغىچە ئۇيغۇر مۇقامىغا ژاردىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى مەلۇم دەرىجىدە

ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئۇتۇقلىرى ئىنتايىن چوڭ بولدى.

ئاۋۇال شۇنى مۇقىملاشتۇرۇش كېرەككى، ئازادلىقتىن ھازىرغىچە بولغان قىرىق يىلدىن ئارتۇق تارىخىي مەزگىل كومۇنىستىك پارتىيە رەھبەرلىكىدە شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر مىللىتى بىلەن ھەرقايسى مىللەت خەلقىنىڭ سوتسىيالستىك مادديي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن پۈختا ئاساس سېلىنغان مەزگىل بولدى. مۇشۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى - سەنئىتى چوڭ قەدەملەر بىلەن ئىلگىرىلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇيغۇر مۇقاملىرىغا ۋارىسلىق قىلىش - توپلاش، رەتلەش ۋە تولۇقلاش خىزمىتىدە چوڭ ئۇتۇقلار قولغا كەلدى.

1. تۇرداخۇن ئاكىنىڭ ساتار بىلەن ئېيتىشى ئارقىلىق «ئون ئىككى مۇقام» سىمغا (پلاستىنكىغا) ئېلىندى. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، مۇبادا «ئون ئىككى مۇقام» ئۇنى تولۇق بىلدىغان ۋە ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە ۋارىسلىق قىلىپ دەۋرىمىزگىچە ئېلىپ كەلگەن تۇرداخۇن ئاكىنىڭ ئورۇنداشى بىلەن ۋاقتىدا سىمغا ئېلىنىپ ساقلاپ قېلىنمىغان بولسا، مۇقام ساھەسىدە تولدۇرغىلى بولمايدىغان چوڭ

يوقىتىش بولاتتى، بىز تارىخىنىڭ كەچۈرگۈسىز گۇناھكارىغا ئايلىنىپ قالغان بولاتتۇق! ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، سىياسىي، تەشكىلىي، ھەربىي ۋە سىنىپىي كۈرەش ساھەسىدىكى خىزمەتلەر بەك ئالدىراش بولغان ۋەزىيەت ئاستىدا بۇ ئىشقا جىددىي كۆڭۈل بۆلۈش ئاسان ئەمەس ئىدى. شۇنداقتىمۇ بىز بۇ خىزمەتنى مۇھىم ۋە زۆرۈر بىلىپ پۈرسەتنى چىڭ تۇتتۇق، ئەما بۇ خىزمەت شۇ چاغدىمۇ ئايرىم مەنمەنچى "بىلىمدان" شەخسلەرنىڭ ھەر خىل توسالغۇ ۋە قارشىلىقلىرىغا ئۇچرىماي قالمىدى، لېكىن بۇ ئىلمىي ئىش ئوڭۇشلۇق رويابقا چىقتى. روشەنكى، مۇشۇ نەتىجە بولمىغان بولسا، «ئون ئىككى مۇقام»غا تولۇق ۋارىسلىق قىلىشتىن گەپ ئاچقىلى بولمايتتى، بۇ مۇھىم تارىخىي خىزمەت جەريانىدا تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ ئوغلى ھوشۇر ئاخۇنكام، ئۆمەر ئاخۇن، زىكرى ئەلپەتا، روزى تەمبۇر، ھۇسەنجان جامى قاتارلىق مۇقامچىلار تۇرداخۇن ئاكىغا ياردەملىشىپ، ئۆچمەس خىزمەت كۆرسەتتى. مۇشۇ پۈرسەتتە مەن مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا، مۇقام-شۇناسلارغا ھەم مۇقامچىلارغا مەشھۇر مۇقامچى تورداخۇن ئاكىنى ۋە ئۇنىڭ تۇھپىسىنى خاتىرد-

لەش ـ یاد ئېتىش ئۈچۈن تۇرداخۇن ئاكسىنك خاتىرە قەبرىسىنى ياخشى ياساش ۋە ئۇنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى ھەر خىل ئەدەبىيات ـ سەنئەت پائالىيەتلىرى ئارقىلىق خاتىرىلەپ **تۇرۇشنى** تەكلىپ قىلىمەن.

2. «ئون ئىككى مۇقام» نوتىغا ئېلىنىدى ۋە كىتاب بولۇپ نەشر قىلىندى، بۇ ئازادلىقتىن كېيىن «ئون ئىككى مۇقام»غا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى يەنە بىر چوڭ ئۈتۈق. «ئون ئىككى مۇقام»نى نوتىغا ئېلىپ كىتاب قىلىپ چىقىرىشتا يولداش ۋەن تۆكشۇ ياخشى خىزمەت كۆرسەتتى. ئۇ خەلقئارا نوتىنىڭ مۇقامىنى ئىپادىلەشتە چۈشمىگەن قىسمەن جايلىرىغا ئايرىم بەلگىلەرنى قوشۇپ مۇقام نوتىسىنى تېخىمۇ تولۇقلىدى. يولداش ۋەن تۆكشۇنىڭ «ئون ئىككى مۇقام» ئۈچۈن قوشقان تۆھپىسىنى تەقدىرلەش ۋە مەڭگۈ ئۇنتۇماسلىق كېرەك. كېيىن، مۇقام نوتىسى ئىككى كىتاب بولۇپ نەشر قىلىندى. بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشىغا جۆگگو مۇزىكانتلار جەمئىيىتىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى باشلىقى يولداش لى جىيې ئالاھىدە كۆكۈل بۆلۈپ يېقىن ياردەمدە بولغان ئىدى. بۇ كىشى يەنە مەركىزىي رادىئو ئىستانسىسى بىلەن

ئالاقىلىشىپ، رادىئو ئارقىلىق مەملىكەت ئىچىدە ۋە خەلقئارادا بىرمەزگىل ئۇيغۇر مۇقامىنى تونۇشتۇردى. مېنىڭچە، يولداش لى جىيېنىڭ بۇ ئۇنتۇلماس خىزمىتىنى تەقدىرلەش كېرەك. ھازىرقى كۈندە «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ خەلقئارا نوتىسىنى رەتلىنىپ چىققان ۋە مۇقملاشقان نەغمىلەر بويىچە قايتا تولۇقلاپ ئىشلەشنى چىڭ تۇتۇش لازىم.

3. ئۇيغۇر مۇقامى سەھنىگە چىقتى. ئازادلىقتىن كېيىنكى مۇقامچىلىق خىزمىتىدىكى يەنە بىر ئۇتۇق «ئون ئىككى مۇقام» ھەر خىل شەكىلدە سەھنىلەشتۈرۈلۈپ ئاساسا بىلەن يۈز كۆرۈشتى، بۇنىڭ ئىچىدىكى مۇھىم بىر ئۇتۇق ــ «ئوشاق مۇقامى» نىڭ سەھنىگە چىقىشى بولدى. سەھنىدە ئازاد زامانىدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ پارتىيە رەھبەرلىكىدە قولغا كەلتۈرگەن ئۇلۇغ مۇۋەپپەقىيەتلىرى يېڭى مەزمۇندىكى ناخشا ــ ئۇسسۇللار بىلەن تەنتەنە قىلىندى. يەنە «چەببىيات مۇقامى» ئەسلى مەزمۇنى بويىچە سەھنىگە چىقتى. بۇنىڭدىن باشقا مۇقاملارنىڭ پارچىلىرى، ئايرىم نەغمىلەر ناخشا ــ ئۇسسۇللار شەكلىدە سەھنىلەشتۈرۈلدى. بۇ سەنئەت پائالىيەتلىرى مۇقامنى تەتقىق قىلىش، تولۇقلاش ھەم تەشۋىق قىلىشتا مۇھىم رول ئوينىدى.

4. «ئون ئىككى مۇقام» رەتلىنىپ لېنتىغا ئېلىندى. 1978 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى قارىمىقىدا مۇقام ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن مەلۇم سەۋەب بىلەن توختاپ قالغانىدى. 1981 ـ يىلى يەنە مۇقام تەتقىقات ئىشخانىسى قۇرۇلدى. شۇ ئاساستا 1989 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى شىنجاڭ مۇقام ئانسامبلى قۇرۇلۇپ مۇقام تەتقىقاتى نورمال ئىزغا سېلىندى. ئۆتكەن يىلى 9 ـ ئايدا «ئون ئىككى مۇقام»نى قېزىش، توپلاش، قايتىدىن تولۇق يۇرۇشى بويىچە رەتلەپ چىقىش، لېنتىغا ئېلىش خىزمىتى ئاساسىي جەھەتتىن تاماملاندى.

مۇقامنى سەھنىلەشتۈرۈش خىزمىتىمۇ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىشلەندى. «چەببيات» مۇقامى 1986 ـ يىلى 10 ـ ئايدا بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن "4 ـ ئۆۋەتلىك جۇڭخۇا ئاۋازى مۇزىكا كېچىلىكى"گە، 1987 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئەنگلىيىنىڭ پايتەختى لوندون شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن "4 ـ ئۆۋەتلىك خەلقارا مۇزىكا بايرىمى"غا، 1988 ـ يىلى 7 ـ ئايدا چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ مەركىزىي شىنىڭ شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن "4 ـ ئۆۋەتلىك غەربىي شىمال ھەپتىلىكىنىڭ شىخەي

مۇزىكا كۆرىكى"گە، شۇ يىلى 10 ـ ئايدا شياڭگاڭدا ئۆتكۈزۈلگەن "12 ـ نۆۋەتلىك ئاسىيا سەنئەت بايرىمى"غا، 1990 ـ يىلى 3 ـ ئايدا پاكىستاندا ئويۇن قويۇش پائالىيىتىگە، بۇ يىل 4 ـ ئىيۇندىن 2 ـ ئىيۇلغىچە گېرمانىيە، بېلگىيە، شۋېيتسارىيە، گوللاندىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى قاتارلىق ياۋروپا دۆلەتلىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن سەنئەت بايراملىرىغا قاتنىشىپ جوڭخۇا ۋە چەت ئەل تاماشاچىلىرىنىڭ قىزغىن ئالقىشى ۋە يۇقىرى باھاسىغا ئېرىشتى. ئۇ ـ ئۇزۇندىن روشەنكى، بۇ «ئون ئىككى مۇقام»غا تولۇق ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇشتا غايەت زور ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ مۇھىم ئىشتا مۇقامشۇناسلار ۋە مۇقامچىلار مۇقامغا ھەققىي ۋارىسلىق قىلىش روھى بىلەن تىرىشىپ ئىزدىنىپ ۋە جانپىدالىق بىلەن ئىشلەپ خىزمەت كۆرسەتتى. ئۇلارنىڭ بۇ مۇھىم خىزمىتىنى تەقدىر ـ لەش لازىم.

ئازادلىقتىن كېيىنكى 40 يىلدىن ئارتۇق مەزگىل ئىچىدە ئۇيغۇر مۇقامغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇش ساھەسىدە قولغا كەلگەن بۇ تارىخىي ئەھمىيەتلىك كاتتا ئىلمىي ئۇتۇقلار پارتىيە مىللىي سىياسىتىنىڭ ئۇلۇغ

غەلىبىسى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە مۇقامشۇناس-لارنىڭ، كونا-يېڭى مۇقامچىلارنىڭ مۇقامغا ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىپ ئەستايىدىل تىرىشقانلىقىنىڭ نەتىجىسى. بىز بۇ ئۇتۇقلار بىلەن پەخىرلىنىشىمىز لازىم.

ئۇچىنچى، مۇقامچىلىقنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىپىلىرى توغرىسىدا.

مۇقام تەتقىقاتىدا قولغا كەلتۈرۈلگەن ئۇتۇقلار ناھايىتى زور. بۇنى مۇقىملاشتۇرۇش كېرەك، ئەمما بۇ مۇقام تەتقىقاتى ساھەسىدىكى ۋەزىپە تۈگىدى دېگەنلىك ئەمەس، ئالدىمىزدىكى ۋەزىپىلەر تېخى جىق، ئاشۇ ئۇتۇقلار ئاساسىدا مۇقامچىلىق ۋەزىپىسىنى داۋاملىق ئىلىپ بېرىش كېرەك:

1. ھازىر يېڭىدىن لېنتىغا ئېلىنىپ بولغان مۇقاملارنى تولۇقلاش، مۇقامنىڭ مۇزىكا سىستېمىسى بويىچە ھەربىر مۇقامنىڭ كەم جايلىرىنى تولدۇرۇش لازىم.

ھازىرقى «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ كەم جايلىرى گەرچە لېنتىغا ئېلىش داۋامىدا خېلى تولۇقلانغان بولسىمۇ، تېخى كەم جايلىرى يەنە بار. مەسىلەن، ھەممە مۇقامنىڭ باش نەغمە، داستان، مەشرەپ-لىرىنىڭ سانى ئوخشاش ئەمەس. بەزى نۇسخا،

سەلقە ھەم پەشرو ـ تەكت... دېگەنگە ئوخشاش پارچىلىرىمۇ ئوخشاش ئەمەس. بەزىلىرىدە ئىككى ـ ئۈچ، بەزىلىرىدە تۆت ـ بەش. بىز شۇنى ياخشى ئەستە تۇتۇشىمىز كېرەككى، «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ مۇزىكىلىق تۈزۈلۈشى نىسپىي مەنىدە ئوخشاش بولۇشى مۇمكىن. يەنى ھەربىر مۇقام بىر سىستېمىلىق مۇزىكا بولۇپ، «ئون ئىككى مۇقام» تولۇق بىر يۇرۇش مۇزىكا سىستېمىسىنى تەشكىل قىلغان. بۇ بولسا، «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ بىر ئالاھىدىلىكى. "بىر مۇقامنى تولۇق ئىجرا قىلىش ئۈچۈن ئىككى سائەت، «ئون ئىككى مۇقام»غا يىگىرمە تۆت سائەت كېتىدۇ، ھەربىر مۇقام مەزمۇن جەھەتتە بىركىچە ـ كۆندۈزنىڭ ۋاقىتلىرىغا ماسلاشقان" دېگەن سۆز ئاساسسىز ئەمەس ئەلۋەتتە. «ئون ئىككى مۇقام، 72 نەغمە» دەيمىز. مۇشۇ ئېيتىلىشى بويىچە ھېسابلىغاندا ھەربىر مۇقام ئۈچ قىسىم، ئالتە نەغمە، 20 ئاھاڭ، ئون ئىككى مۇقام 36 قىسىم، 72 نەغمە، 240 ئاھاڭ بولۇپ چىقىدۇ. «ئون ئىككى مۇقام»نى ھازىر رەتلەنگىنى بويىچە ئالغاندا، ھەربىر مۇقام ھەم مۇقاملىنىڭ مۇزىكا تۈزۈلۈشى ئوخشاش ئەمەس. مۇقاملار ئىچىدىكى تولۇقراق مۇقامنى ئالغاندا نەغمىلەر سانى 20 ئەمەس، بەلكى 30 ياكى ئۇنىڭ ـ

دىنمۇ ئارتوق بولۇپ چىقىدۇ. ھەربىر مۇقامدا 30 ئاھاڭ بار دېگەندە ئون ئىككى مۇقامدا 360 ئاھاڭ بولۇشى كېرەك ئەلۋەتتە، بۇ مۇتلەق شۇنداق دېگەنلىك ئەمەس. ئۇيغۇر مۇقامىنىڭ كەڭ ۋە چوڭ ھەجمىدە يۇرۇشلەشكەن مۇزىكا توپلىمىدىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدىلىكى دۇنيادا ئاز ئۇچرايدۇ، بەلكى يوق دېيەرلىك. دېمەك، ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى»غا تولۇق ۋارىسلىق قىلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ھازىر رەتلىنىپ لېنتىغا ئېلىنىپ بولغان «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ مۇزىكا سىستېمىسىنى تولۇقلاش، كەم جايلىرىنى مۇمكىن قەدەر تولدۇرۇش، ئۇنىڭ بۇ سىستېمىلىق ئالاھىدىلىكىنى تىكلەش كېرەك. مېنىڭچە ھازىرقى ئۇتۇقلار ئاساسىدا بۇ ۋەزىپىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا بولىدۇ. «ئون ئىككى مۇقام»نى تولۇقلاپ لېنتىغا ئېلىش جەريانىدا يېتىشكەن يېڭى مۇقامچىلارنىڭ قولىدىن بۇ ئىش كېلىدۇ دەپ ئىشىنىمەن.

2. مۇقاملارنىڭ ناملىرى ۋە تېكىست تىلىنى ئىسلاھ قىلىش كېرەك. ئالدى بىلەن شۇنى ئېيتىش كېرەككى، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئۇزاق ئەسىرلەر بويى ئىجاد قىلغان مۇقاملارنىڭ ناملىرى ۋە ناخشا، قوشاقلارنىڭ تىلىرى ھەرگىزمۇ ھازىرقىدەك

ئەرەبچە، پارسچە ئارىلاشقان شالغۇت تىل بولغان ئەمەس. مۇقام ناملىرى ۋە تېكست تىلى ئۇتتۇرا ئەسىردىن باشلاپ ئۆزگىرىپ كەتكەن. شۇ زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلىرى ئارىسىدا پەيدا بولغان ئەدەبىي يېزىق تىلى ئۇيغۇرلار ئىچىگە كىرىپ كەلگەنىدە، ئەرەب، پارس تىلىنىڭ مۇئەييەن تەسىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا مەلۇم ئۆزگىرىش بولغان. ئەرەبچە - پارسچە سۆزلەر ئوتتۇرا ئەسىردىكى مولالا شائىرلارنىڭ شېئىرلىرى ئارقىلىق مۇقام نامى ۋە مۇقام تېكستلىرىگە كۆپلەپ كىرىپ كېتىپ مۇقامنىڭ ئىگىسى بولغان ئۇيغۇرلار ئاممىسى تولۇق چۈشەنمەيدىغان قىلىپ قويغان. بۇ يەردە «چارگاھ مۇقامىنىڭ باشلىنىشى»دىن بىرلا مىسال ئالساق كۇپايە:

سەھەر خاۋەر شەھى چەرخ ئۇزرەكىم خەيلى ھەشەم چەكتى.
شۇئائى خەت بىلەن ئۇھسار ئۆززە زەررىن ئەلەم چەكتى.
قازا پەرراشى چەكتى سۇبھىنىڭ سومەن سۇپۇرگىسىن،
مۇزەھھەپ پەرلىرى ئاندا قى ئاۋۇسى ھەرەم چەكتى،

مۇئەززىن كەبى تاقى ئۆزرە، گۈل باغچىغا سەمە ئۇردى،
بەرھەمەن دەيرى ئايۇاندا ئاھەڭگى سەنەم چەكتى.
(ئاخىرىمۇ ئوخشاشلا...)

«ئون ئىككى مۇقام»نىڭ بىرمۇنچە تېكىستلىرى ئەنە شۇنداق خەلق ئامىسى چۈشەنمەيدىغان ئەرەبچە ـ پارسچە سۆزلەر بىلەن تولۇپ كەتكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە بەزى تېكىستلارنىڭ دىنىي خۇراپىي تۈسى كۈچلۈك. مۇقامنىڭ مۇنداق شالغۇت تىلنى ئۆزگەرتىش ۋاقتى ئاللىقاچان كەلگەنىدى. مەن بۇ مەسىلىنى 60 ـ يىللىرى مۇقامنى لېنتىغا ئېلىش جەريانىدا ھەل قىلىش كېرەك دەپ ئويلىغان ئىدىم. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت ئىمىن قاتارلىق بىرنەچچە شائىرلار بىلەن «راك»، «چەبىيات»تىن ئىبارەت ئىككى مۇقامنىڭ يېڭى، چۈشىنىشلىك شېئىرى تېكىستىنى ئىشلەپمۇ چىقتۇق. ئەمما بۇ ئىش بەزى كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىدىن ئۆتمىدى. ئۇلارچە بولغاندا: "ئېيتىلىپ كۆنۈپ قالغان مۇقام تېكىستلىرىنى ئۆزگەرتىشنىڭ ھاجىتى يوق" ئىمىش! ئۇلارچە ئۆزلىرىلا چۈشىنىدىغان (بەلكى ئۆزلىرىمۇ تولۇق چۈشىنەلمەيدىغان)، كەلگۈ

ئۇيغۇر خەلق ئاممىسىغا يات بولغان ئاشۇ "شالغۇت تىل"غا تەگمەسلىك كېرەك ئىكەن. مېنىڭچە، بۇ تامامەن ئاممىنى كۆزگە ئىلمايدىغان، خەلق تىلىغا ھۆرمەت قىلمايدىغان، خەلق ئۇچۇن خىزمەت قىلىش پرىنسىپىغا ئۇيغۇن كەلمەيدىغان، ئۇيغۇر مۇقامىغا چىن مەنىدە ۋارىسلىق قىلىشقا زىت كېلىدىغان خاتا قاراش.

بىز شۇنى ياخشى ئويلىشىمىز كېرەككى، ئەجداد-لىرىمىز ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئۆز تىلىدا ئىجاد قىلىپ ھەم تەرەققىي قىلدۇرۇپ كەلگەن مۇنداق بىر ئۇلۇغ مىراسىمىزنى ئورۇنسىز قوبۇل قىلىنغان، چۇشىنىكسىز ئەرەب-پارس سۆزلىرىنىڭ تەسىرىدىن ئازاد قىلىپ، ھازىرقى ئۇيغۇر خەلقى تولۇق چۇشىنىدىغان ئۆز ئانا تىلى بىلەن ئېيتىپ، مۇقامنىڭ تەڭداشسىز مۇزىكا تىلىنىمۇ خەلق قەلبىگە تېخىمۇ چوڭقۇر سىڭدىغان قىلىشىمىز كېرەك. ھازىر كەڭ ئۇيغۇر خەلقى مۇقامنى چوڭقۇر ئىشتىياق بىلەن ئاڭلايدۇ. ئەگەردە ئۇنى ئۆز تىلى بىلەن ئاڭلاپ تولۇق چۇشەنسە تېخىمۇ ياخشى ئەمەسمۇ؟ خەلق ئاممىسىنى تېخىمۇ زور ئىلھاملاندۇرمامدۇ!

دەرۋەقە، مۇقام تېكىستلىرى ئىچىدە ھەم چۇشىنىشلىك، مەنىسىمۇ ياخشى، ئوبدان خەلق

ئىغىز ئەدەبىياتلىرى بار، لېكىن ئاز.

قومۇل خەلق مۇقامىنىڭ ۋە دولان مۇقامىنىڭ تېكىستلىرى ھەممىسى ئەرەبچە ـ پارسچە ئەمەس، بەزى ناملىرىمۇ ئۇيغۇرچە «دۇر مۇقامى»، «ئۇلۇغ دۇر مۇقامى»، «خۇپتى مۇقامى»، «دوئا مۇقامى»، دولان مۇقامى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ مۇقاملارنىڭ نامى ۋە تېكىستلىرى ئەسلىدە ئۇيغۇرچە بولۇپ، كېيىن مەلۇم دەرىجىدە ئۆزگەرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

مېنىڭ پىكرىم، ھازىرقى مۇقام تېكىستلىرىنى قەتئىي ئىسلاھ قىلىش كېرەك، بۇنىڭ چارىسى: بىرىنچىسى، ھازىرقى تېكىستلارنىڭ ئىچىدىكى «چاغاتاي ئەدەبىياتى» دەۋرىدىكى شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىن ياخشىلىرىنى تاللاپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئايلاندۇرۇپ ئېلىش (ئىدىيە جەھەتتە ھازىرقى دەۋر روھىغا زىت بولغانلارنى ئالماسلىق)؛ ئىككىنچىسى، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ ياخشى شېئىرىنى ئېلىش؛ ئۈچىنچىسى، ئازادلىقتىن بېرى يېتىشكەن شائىرلارنىڭ ياخشى شېئىرلىرىنى تاللاپ ئېلىش، ئاخىرقى بىرى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى خەلق سۆيىدىغان ياخشى قوشاق ـ بېيىت، نەزمە ـ داستانلاردىن تاللاپ ئېلىش. بۇنىڭ ـ دىن باشقا، ئىككىنچى ئۇسۇل، ھازىرقى «ئون ئىككى

مۇقام»غا (ياكى يېڭىدىن ئىشلەنگەن مۇقاملارغا) پۇتۇنلەي يېڭى مەزمۇندىكى بىر تۇتاش يېڭى تېكىستلار يېزىپ چىقىپ سېلىش.

مۇقاملىق ناملىرى توغرىسىدا ــ «مۇقام» دېگەن بۇ نام ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ كەتتى. بۇنى ئۆزگەرتمەسلىككە بولىدۇ. لېكىن كلاسسىك «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ ناملىرىنى (باشقا يەرلىك مۇقاملاردىمۇ ئۇيغۇرچە بولمغان ناملار بولسا، ئۇلارنىمۇ) ۋە مۇقام نەغمىلىرىنىڭ ناملىرىنى ئۇيغۇر تىلىدىكى ياخشى ناملارغا ئالماشتۇرۇشنى ئويلىشىپ كۆرۈش كېرەك.

يېغىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسىنىڭ جەۋھىرى بولغان «ئون ئىككى مۇقام»نى ئۇيغۇر مۇقامچىلىرى ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئۆزلىرىمۇ چۈشىنىپ تېخىمۇ روھلۇق ئېيتالايدىغان، ئۆز خەلقىمۇ ياخشى چۈشەندۈرەلەيدىغان بولسۇن؛ ئۇيغۇر خەلقىمۇ ئۆز مۇقاملىرىنى تولۇق چۈشىنىپ ئاڭلىيالايدىغان ۋە تېخىمۇ تەسىرلىنىپ تەربىيە ئالىدىغان بولسۇن، شۇنىڭ بىلەن "مۇقام ئۇيغۇرلارنىڭ ئەمەس، ئەرەبنىڭ، پارسلارنىڭ، چۈنكى تىلى تولۇق ئۇيغۇرچە ئەمەس، ئەرەبچە، پارسچە" دەيدىغان ئەپسانىلەرگە ئەمەلىي رەددىيە بېرەلەيدۇ.

دىغان بولسۇن!

مۇقام تىلى، نام، تېكىستلىرىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى ــ مۇقامغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇشتا زۆرۈر بولغان مۇھىم بىر ۋەزىپە، بۇ ۋەزىپىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئانچە قىيىن ئەمەس، چىن مۇقامشۇناسلار، بولۇپمۇ مۇقامچىلار قەتئىي نىيەتكە كېلىپ باغلايدىغان بولسا، چوقۇم ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ. بۇ مەسىلىنى يولداشلارنىڭ مۇقامغا راست ۋارىسلىق قىلىش ۋە خەلق ئالدىدا مەسئۇل بولۇش پوزىتسىيىسىدە تۇرۇپ ياخشى ئۆيلىنىپ كۆرۈشىنى تەكلىپ قىلىمەن.

3. «ئون ئىككى مۇقام»دىن باشقا يەرلىك مۇقاملارنى توپلاش ۋە رەتلەش. ھەممىگە مەلۇم، رەتلەنگەن كلاسسىك «ئون ئىككى مۇقام»دىن باشقا يەنە كۆپلىگەن يەرلىك خەلق مۇقاملىرى بار: ئىلى مۇقامى، قۇمۇل مۇقامى، دولان مۇقامى، تۇرپان مۇقامى، خوتەن مۇقامى، لوپنۇر مۇقامى ۋە باشقىلار، بۇ مۇقاملار ھەر خىل ئەلنەغمىچىلىكى شەكىلدە داۋام قىلىپ كەلمەكتە، بەزىلىرى يېرىم-ياتا توپلانغان، تېخى چالا، تاھازىرغىچە تولۇق رەتلەنمىگەن. بۇ ئىشنى «ئون ئىككى مۇقام»نى داۋاملىق

رەتلەش ۋە ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇش بىلەن تەڭ مۇھىم ۋەزىپە قىلىپ قويۇش كېرەك. مەلۇم بولۇشچە يەرلىك مۇقاملارنىڭ ھەرقايسىنىڭ ئۆز ئالدىغا بەزى ئالاھىدىلىكلىرى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى بار ئىكەن. مۇزىكا قۇرۇلمىسى، نەغمىلە نىڭ ئورۇنلىنىشى ـ ناخشا، قوشاقلار ھەم ئۇسسۇللارنىڭ ئىجاد قىلىنىشىدا بىر ـ بىرىگە تولۇق ئوخشاپ كەتمەيدىغان پەرقلەر بار ئىكەن. ئەمما شۇنىسى ئېنىقكى، ھەممە يەرلىك مۇقاملاردا «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ تۈپ خۇسۇسىيەتلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. يەرلىك مۇقاملارنى توپلاش، رەتلەش ۋە تولۇقلاشتا كلاسسىك «ئون ئىككى مۇقام» تۈزۈلۈشىگە تامامەن ئوخشاش قىلىش شەرت ئەمەس، ئاشۇ مۇقاملارنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكىگە ئېتىبار قىلىش كېرەك. يەنى بىر جاينىڭ مۇقامى بەش ـ ئالتە بولۇشى مۇمكىن، بەزى جايلارنىڭ يەتتە ـ سەككىز بولۇشى مۇمكىن. بەزى جايلارنىڭ ئون ئىككى بولۇشى بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك بولۇشى ئېھتىمال. بىر مۇقامنىڭ تۈزۈلۈشىمۇ كلاسسىك «ئون ئىككى مۇقام»دىكى تۈزۈلۈشىگە ئوخشاش بولماسلىقى مۇمكىن. (ھازىر ئېنىقلانغان قۇمۇل مۇقامى ئون ئىككى، دولان مۇقامى توققۇز). يەرلىك مۇقاملارنى قېزىش ۋە توپلاشتا ئۈتۈقلۇق

ئىشلار قىلىنماقتا. بەزى جايلار ئۆزلىرى كۈچ چىقىرىپ توپلىماقتا. قۇمۇل مۇقامىنى توپلاش، يەكەن — دولان، لوپنۇر مۇقاملىرىنى توپلاش باشلىنىپ، خېلى ئۈتۈقلۇق ئىشلار قىلىنىۋاتىدۇ، لېكىن تېخىمۇ قانائەتلىنىشكە بولمايدۇ. ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى مۇقام تەتقىقات جەمئىيىتى، شىنجاڭ مۇقام ئانسامبىلى بۇ خىزمەتنى بۇنىڭدىن كېيىنكى مۇھىم كۈنتەرتىپىگە كىرگۈزۈپ چىڭ تۇتۇشى كېرەك. بۇنىڭدا مۇھىمى يەنىلا ھەرقايسى جايلارنىڭ ئۆز كۈچىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۇلارغا تايىنىپ ۋەزىپىنى چاپسانراق ئورۇندىشىنى قولغا كەلتۈرۈش كېرەك. يولداش ئابلىز ئىسمائىل قۇمۇل «ئون ئىككى مۇقامى» توغرىسىدا ئىزدىنىپ بىر كىتاپ يېزىپ ئۈتۈقلۇق ئىش قىلدى، مەن بۇ كىتابنىڭ ئېلان قىلىنىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئۇيغۇر ئەلنەغمىچىلىكى ھەم مۇقام خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن — ناخشا، قوشاق، بېيىت، داستانلىرىدىن ئايرىلمايدۇ. ھەم مۇزىكىنى توپلاش، ھەم خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش — بۇ ئىككى مۇھىم ئىشنى بىللە ئېلىپ بېرىش، بىر كۈچ بىلەن قوشماق ئىككى ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ ياخشى ئۇسۇلى. «قۇمۇل نەزمىلىرى» ياخشى ئىشلەنگەن،

قەشقەر، خوتەن، تۇرپان قاتارلىق ۋىلايەت-ناھىيىلەرمۇ بۇ خىزمەتتە خېلى تۇبدان نەتىجە يارىتقان. مەن يەرلىك خەلق مۇقاملىرىنى چوڭقۇر قېزىش، رەتلەپ ئامما بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرۈشتەك مۇھىم ۋە شەرەپلىك ۋەزىپىگە تېخىمۇ تۇبدان ئەھمىيەت بېرىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

4. مۇقاملارنى يېڭى دەۋر روھىدا ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇش.

مۇقامنى ھازىرقى ئۈتۈقلار ئاساسىدا داۋاملىق ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇش — ئالدىمىزدىكى مۇھىم ۋەزىپە، راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ھەر خىل شەكىللىرىنى قوللانسا بولىدۇ:

1) لېنتىغا ئېلىنىپ بولغان «ئون ئىككى مۇقام»نى يەنە كۆپەيتىشكە بولىدۇ. 12، 15، 20 مۇقامغا يەتكۈزۈش مۇمكىن، مەسىلەن، ئامانىنساخان ۋە قېدىرخانلارنىڭ «ئەبۇچەشمە»، «ئىشرەتى ئەڭگىز» مۇقاملىرىنى شۇلارنىڭ نامىدا (ئۇيغۇر تىلىدا) ئىشلەش؛ زىكرى ئەلپەتتانىڭ «رۇخسارى» مۇقامنىڭ داۋامنى ئىشلەپ تۇگىتىش، مۇقامنىڭ مۇزىكا تۈزۈلۈشى بويىچە يېڭى مۇقام مۇزىكىلىرىنى ۋە يېڭى مەزمۇندىكى بىر يۈرۈش يېڭى تېكىستلارنى ئىشلەپ چىقىش،... يەرلىك خەلق مۇقاملىرىنى

توپلاش ۋە رەتلەش جەريانىمۇ مۇقاملارنى يېڭى روھتا ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇش پرىنسىپى بويىچە بولۇشى كېرەك.

2) مۇقاملارنى ھەر خىل - ھەر شەكىلدە سەھنىگە چىقىرىش، مەسىلەن، بىر مۇقامنى تۈرلۈك تېكىست بىلەن سەھنىگە چىقىرىش، ياكى يېڭى دەۋر روھىدىكى بىر پۈتۈن مەزمۇنلۇق يېڭى تېكىست بىلەن ئىشلەپ سەھنىگە چىقىرىش؛ مۇقام پارچىلىرى — باشلىنىش، تەزە، مەرغۇل، داستان، مەشرەپلىرىنى ئايرىم ئايرىم ھالدا سەھنىگە چىقارسا بۇمۇ بىر ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇش ھەم مۇقام بىلەن خەلقنى تونۇشتۇرۇش جەھەتتىكى ئوبدان چارە، مۇنداق ئۇسۇلنى ئاپتونوم رايونلۇق ۋە جايلاردىكى سەنئەت ئۆمەكلىرى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا باشلىدى، ئۇنى قوللاش - قۇۋۋەتلەش كېرەك.

3) مۇقام مۇزىكىلىرى ئاساسىدا يېڭىچە ساز - ناخشىلارنى ئىجاد قىلىش ئىشىنى كۆچەيتىش كېرەك، مۇقامچى تۇنىسا سالاھىيىتىگە «بۇۋام تاشۋاي» دېگەن مۇقام روھىدىكى ناخشىسى ئىجادىي ئوبدان ئىشلەنگەن. يەكەن سەنئەت ئۆمىكى مۇقام مەزمۇنلۇق ياخشى نومۇرلارنى ئىشلىگەن. مۇشۇ شەكىلنى كۆچەيتىش كېرەك.

4) يېڭى زامان خەلقئارا مۇزىكا ئوركېستىرى بىلەن مۇقام سىمفونىيىسىنى ئىشلەپ چىقىش. بۇ مۇقام تەرەققىياتىدا تامامەن يېڭى بىر ئىجادىيەت بولۇپ، ئۇيغۇر مۇقامىنى مەملىكەت دائىرىسىدە، بولۇپمۇ خەلقئارادا تەشۋىق قىلىش ھەم چۈشەندۈرۈشتە ئوبدان بىر ئۇنۇملۇك چارە. بۇنداق سىمفونىيىلىك مۇقامنى ئىشلەشتە مۇقام مۇزىكىلىرىنى ئاساس قىلىش، بەزى جايلىرىغا ئۇيغۇر ناخشا ۋە بىرلەشمە ناخشا، يالغۇز ئۇسسۇل ۋە بىرلەشمە ئۇسسۇل قوشۇش مۇمكىن. مۇزىكىدا بىرەر يۈز كىشىلىك ئوركېستىر ئاساسىي مۇزىكا كۈچى بولىدۇ. ئۇنىڭغا ماسلاشقان ھالدا بىر قىسىم ئۇيغۇر ساز-لىرىمۇ كىرىدۇ. ناخشا-ئۇسسۇلچىلار زامانىۋىلاشقان، سىمفونىيە ۋە سازچىلارغا ماسلاشقان-يېڭىچە ئۇيغۇر كىيىملىرى بىلەن ياسىنىغان بولىدۇ. بىر مۇقامنى ئاساس قىلىپ سىمفونىيە ئىشلەش كېرەكمۇ ياكى مۇقاملاردىن تالىلاپ بىر سىمفونىيە ئىشلەش كېرەكمۇ بۇنى ئويلىشىشقا بولىدۇ.

بۇ توغرىدا مەن خېلىدىن بېرى ئويلاپ كەلگەنىدىم، كېيىن مۇناسىۋەتلىك يولداشلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بىر پىكىرگە كەلگەندىن كېيىن، مەركىزىي مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى شىنجاڭ مەدەنىـ

يەت نازارىتىگە ئۇقتۇرۇشمۇ چۈشۈرگەنىدى. ئەپسۇسكى تېخىچە ئىشلەنمىدى.

بۇ ۋەزىپىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ بۇداقى جۇڭگو ئۇيغۇر مۇقامى ئىلمىي تەتقىقات يىغىنىغا يېڭى سۈڭا سۈپىتىدە تەقدىم قىلىشنى ئۈمىد قىلىمەن.

يولداشلار:

مەن يۇقىرىدا ئۇيغۇر مۇقامىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانى، ژانىرلىق قىلىش ۋە توپلاش، بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىپىلەر توغرىسىدا خېلىدىن بېرى ئويلىنىپ كەلگەن پىكىرلىرىمنى بايان قىلدىم. يولداشلارنىڭ، مۇقام تەتقىقاتچىلىرىنىڭ، مۇقامشۇناسلارنىڭ، مۇقام ھەۋەسكارلىرىنىڭ ھەم ئەدەبىيات ـ سەنئەت خادىملىرىنىڭ ئەستايىدىل ئويلاپ كۆرۈشنى ۋە مۇزاكىرە قىلىپ بىرەر قارارغا كېلىشلىرىنى چىن قەلبىمدىن ئۈمىد قىلىمەن.

1991 ـ يىل 10 ـ ئايدا شىنجاڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر سۆھبەت يىغىنىدا سۆزلەنگەن، كېيىن تۈزىتىپ رەتلەندى.

مۇقامغا خۇشتارلىق روھىغا دەرمان

مەن ئۇيغۇر مۇقامىغا خۇشتار ھەم ھەۋەسكار بولغىنىم ئۈچۈن ئۆزەمنى بىر خىل پەخرلىك ھېس قىلىمەن. چۈنكى، مۇقام ئاڭلاش، مۇقامچىلار بىلەن پاراڭلىشىش مېنىڭ روھىمغا يېڭى بەلكى جۇشقۇنلۇق روھ قوشىدۇ. كىشى ئۆز مىللىتىنى سۆيىدىغان، بولۇپمۇ ئۆز مىللىتىنىڭ روھى مەدەنىيىتىدىن ئىلھام ھەم كۈچ ئالالايدىغان بولغانىدىلا ئۆز مىللەت خەلقىغە چىن مۇھەببەت ھاسىل قىلىدۇ، مۇھەببەت ۋە ھەۋەسكارلىق دېگەن بۇ خىسلەت ئۆزلۈكىدىن ۋە تۈيۈقسىزلا پەيدا بولمايدۇ. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئۇزاق تارىخى، ئىجتىمائىي پائالىيىتى جەريانىدا پەيدا بولىدۇ، ئۆسىدۇ، مۇستەھكەملىنىدۇ. ئاۋۋال شۇنى ئېيتىشىم كېرەك: ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ئۇيغۇر مۇقامىغا ھەۋەسكار بولساممۇ، ئەمما، مۇقامنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش ۋە تەشۋىق قىلىشتا ھېچقانچە ئىش قىلالمىدىم. بۇنى ئويلىسام ئەپسۇسلىنىمەن.

مېنىڭ ئۇيغۇر مۇقامى بىلەن ۋە مۇقامچىلار بىلەن

تونۇشۇشۇم ۋە مۇقامغا مەۋەس قىلىشىم تۆۋەندىكىچە جەريانىنى بايسىپ ئۆتتى:

باللىق ۋاقتىتىكى ئۇمتۇلۇش

باشقا جايلارغا ئوخشاش بىزنىڭ ئاتۇشتىمۇ ئەلنەغمىچىلىك خېلى ئاۋات بولىدىغان. مەن تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ۋاق ـ ۋاق يېزىسىدىمۇ نەغمە ـ قوشاق ـ لارنىڭ ئاۋازى توختىمايدىغان. بۇ ئەلنەغمە ئاۋازلىرى ئىچىدە خەلقنىڭ زامان ـ زامانلارغىچە زۇلۇمدىن زارلاپ كەلگەن ناله ـ پىغانلىرى، نەپرەت ۋە غەزەپلىرى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇمىدۋارلىق توغرىسىدىكى ساز ـ ناخشىلار ۋە توي ـ تاماشا كۈنلىرىدە مەشرەپ ـ سامالىرىمۇ ئاڭلىنىپ تۇراتتى. "پاچاق سېيى"دا① ھەر يىلى ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدىغان نوروز بايرىمىدا، "نوروم بۇلۇقۇم"② سەيلىسىدە تەبىئىي يوسۇندا ئەۋج ئالغان ساز ـ ناخشا سادالىرى ئەتراپنى قاپلايتتى.

بىزنىڭ يۇرتتا ئايالار ئايدىڭ كېچىلىرى بىر-

---

① بىر ساينىڭ ئىسمى.

② نوروم بۇلۇقۇم ـ بىر سەيلىگاھ.

سىنىڭ هويلىسىغا يىغىلىشىپ چاق ئىگىرىش ئولتۇرۇشى قىلىدىغان. بۇنداق ئولتۇرۇش ئەھلىيەتتە ئايالالار-نىڭ ھەم ئەمگەك، ھەم سەنئەت مۇسابىقىسىگە ئايلىنىپ كېتەتتى. ئەرلەرمۇ بۇنداق جايلارغا توپلىشىپ "مۇسابىقە"لەرنى ھۆزۈرلىنىپ-قىزىقىپ كۆرىدىغان. بىزدەك باللارمۇ زادى قاتاردىن قالمايتتۇق.

بىزنىڭ يەنە بىر قىزىقىدىغىنىمىز، دىۋانىلارنىڭ ناخشا-قوشاقلىرى بولىدىغان، بەك ھالسىز "قەلەندەر"لەردىن باشقا يۇرت-يۇرتنى ئارىلاپ يۈرىدىغان "دىۋانە"لەرمۇ ئاز بولمايدىغان. ئۇلارنىڭ خۇرجۇن ئارتقان بىرەر ئېشىكى بولاتتى. ئۇلار نان-پۇل تىلەيتتى. ئەمما ئەينى زاماندا ئۇلارنىڭ ناخشا-قوشاقلىرىدا ئەل ئەدەبىياتى، بەيىت-داستانلار، يوغان قورساقلارنى مەسخىرە قىلىدىغان كۆلدۇرگۈچى مەزمۇنلار بولاتتى. ئالدى بىلەن بىز باللار "ئاكتىپ تاماشاچى بولاتتۇق. ئۇلارمۇ باللارنى يامان كۆرمەيتتى. بىزگە چاقچاقمۇ قىلىپ قويۇشاتتى. بۇنداق ئەلنەغمە كىشىلەرگە، بىز باللارغىمۇ قانداقتۇر، مەدەنىي ئوزۇق بېغىشلايتتى.

يەنە بىرى، توي-تۆكۈنىلەردىكى نەغمىلەر. بۇنداق ئولتۇرۇشلار ئازراق تاماق يېيىشكەندىن كېيىن چاقچاقلىق-كۆلدۇرگۈچ شوخ ناخشا-

سازلار بىلەن باشلىنىپ، بىرەر ياشانغان كىشىنىڭ ساتار بىلەن ئېيتىقان مۇڭلۇق غەزىلىدىن كېيىن، سازغا ساز قوشۇلاتتى، ناخشا-ئۇسسۇل قايناپ كېتەتتى...ئاخىردا ھەممە كىشى دېگۈدەك ئوتتۇرىغا چۈشۈپ، تەرلەپ-پىشىپ ئۇسسۇل ئويناياتتى، كېيىن ساتار ياۋاش ئاھاڭ بىلەن توختايتتى.

بۇنداق ئولتۇرۇشلار قىزىپ كەتكەندە ئەتراپ مەھەللىدىكى كىشىلەر ھەممىسى دېگۈدەك كېلىپ ئاڭلايتتى. بىز باللارمۇ چوڭلاردىن قېلىشمايتتۇق. ئۆيگە كىرەلمىسەك دەرىزىدىن، سۇپىغا چىقالمىساق تام-دەرەخلەرگە يامىشىپ بولسىمۇ ناخشا-ساز ئاڭلايتۇق. بۇنداق ئولتۇرۇشلاردا كىشىلەرنىڭ مۇقام، ساما، مەشرەپ... دېگەن سۆزلىرىنى ئاڭلايتىتۇق. ئاشۇ تەسىرات باشقا باللار قاتاردا مەندىمۇ پەيدا بولۇپ نەغمىگە قىزىقىشىنىڭ ئۇندۇرمىلىرىنى ھاسىل قىلغانىدى.

بوستانلىقتىكى مەشرەپ

بىزنىڭ يۇرتىنىڭ ئايىغىدا "بەلۇن دانا خېنىم دېگەن بىر مازار بار ئىدى. ئۇنىڭ يېقىنىدا "مەتە-قۇنىكام" دەيدىغان بىر كىشى بولىدىغان. بۇ ئادەم

ئاشۇ مازارغا قارايدىغان بولغىنى ئۇچۇن كىشىلەر ئۇنى "مەتقوۋان شەيخ" دەپمۇ ئاتايدىغان، يەنە بىر ئېتى "مەتـقۇۋان دۋانە" ئىدى. چۇنـكى ئۇ ئادەم ھېلىقى "ھاللىق" دۋانىلەردىن ئىدى.

بۇ ئادەم نەغمىچى دەپمۇ نام ئالغان. دېگەندەك، ئۇيىدىن نەغمىچىلەر، نەغمە ھەۋەسكارلىرى ئۇزۇلمەيتتى، نەغمە بولۇپ تۇراتتى.

بىركۈنى (شۇ چاغـدا مەن ئون ئىـكـكى - ئون ئۇچ ياشلاردا بولـسام كېرەك) مۇمـن ئاتـلىق بىر دوستۇم ئاشۇ بوستانلىقتـكى نەغمىگە مېنى ئەگەشتۈرۈپ ئېلىپ باردى. بوستانغا قېرى، ئوتتۇرا ياشلىق كىشـلەر توپلانـغان. ئۇلار كىمنـدۇ بىرىنى كۈتەتتى. كېيىن ئەنە كەلـدى دېـيىشـتى. ئۇ توپا خەلپىتىم دېگەن كىشى بولۇپ، مازارنىڭ يېنىدىكى مەكتەپـتە مۇئەللـىملـىك قىلاتـتى. بىزمۇ مەكتەپتە ئوقۇيتـتۇق. بىز ئۇ كىشـنى كۆرۈپ قاچـماقـچى بولغان ئىدۇق، ئۇ ئادەم كۆرۈپ، ھەي سەيپىدىن، سىلەرمۇ مەشرەپ ئاڭلاڭلار دەپ بىزنى توختاتتى. بىز بوستاننىڭ بىر چېتىگە ئولتۇردۇق.

كۈز كۈنـلىرى، ھاۋا ئوچـۇق، ئەتراپ يېزىلار گۈزەل ئىدى. ئاۋۋال قۇغۇن - تاۋۇز، نان قويۇلدى. بىرئازدىن كېيىن نەغمە باشلاندى.

مەتقۇنىكام ئاۋۇال ساتار بىلەن مۇڭلۇق بىر ئاھاڭغا غەزەل ئوقۇدى، ئاندىن بىرنەچچە سازچى تەمبۇر، دۇتار، داپ بىلەن تەڭكەش قىلىشتى، باشقىلار ناخشا ئېيتتى. تۆت كىشى سالماقلىق دەسسەپ ئۇسسۇل ئويناندى...

ئولتۇرۇش قىزىپ كەتتى. ئاخىرى مۇزىكىغا تەڭكەش بولۇپ كۆپچىلىك ئۇسسۇلغا چۈشتى. يېنىمىزدىكىلەر مانا مەشرەپ باشلانىدى... قاراڭلار، ساما قاينىدى دېيىشپ روھلىنىپ كەتتى... كېيىن مۇزىكا مۇڭلۇق — سوزۇق ئاھاڭ بىلەن پەسەيدى. كىشىلەر جايلىرىغا ئولتۇرۇشتى...

يەنە قۇغۇن، تاۋۇز، نان يېيىشپ ئولتۇرۇپ پاراڭغا چۈشتى (توپا خەلپىتىم مېنى ئېرىق بويىدىن چاقىرىپ يېنىغا ئولتۇرغۇزۇپ، بىر پارچە قۇغۇن بەردى). ئولتۇرۇشتا گەپ "ئودا خېنىم" ئوستىگە يۆتكەلدى. "ئودام" ياكى "ئودا خېنىم" دېگەن مازار يېڭسارنىڭ شەرقىدە — قۇملۇق ئىچىدە بولۇپ، ھەر يىلى كۈز پەسلىدە قەشقەر، ھەتتا خوتەن، ئاقسۇلاردىن كىشىلەر بېرىپ ئۇ يەرنى "تاۋاپ" ۋە سەيلە قىلىدىغان، بۇ جايغا ئەلنەغمىچىلەر، "ئاشىق"، "دىۋانىلەر" جىقراق بارىدىغان. بىزنىڭ يۇرتتىنمۇ ھەر يىلى بېرىپ كېلىدىغانلار بار ئىدى:

بولۇپمۇ مەتقۇنىكام قاتارلىق ھەۋەسكارلار قالمايدىغان...

مەتقۇنىكام "ئودام" سەيلىسى ئۈستىدە بەك قىزىقىش ۋە ھەۋەس بىلەن سۆزلەپ كەتتى. بولۇپمۇ ئەلنەغمىچىلەر توغرىسىدا سۆزلىگەندە شۇنداق قىزىقىپ سۆزلىدىكى، ئەتراپتا ئولتۇرغانلارمۇ خۇددى "ئودام"غا بارغاندەك قىزغىن كەيپىيات بىلەن ئاڭلاشتى... "مۇقام"، "مەشرەپ"، "ساما" توغرىسىدا سۆز بولغاندا كىشىلەر بەك ھاياجانلىنىپ كەتتى. بىرئازدىن كېيىن مەتقۇنىكام ساتارنى قولىغا ئالدى. كىشىلەر پەيزى بىلەن "ساما" غا چۈشۈپ كەتتى. ئويۇن قاراڭغۇ چۈشكۈچە داۋام قىلدى...

بىز بۇ "بوستانلىقتىكى مەشرەپ"كە دائىم دېگۈدەك بولۇپمۇ جۈمە كۈنلىرى بېرىپ تۇرىدىغان بولدۇق. ھېلىقى يۈرت ئىچىدە بولۇپ تۇرىدىغان توي ـ تاماشادىكى نەغمىلەرگە قارىغاندا بىزدە ھەۋەس كۆپەيدى. مۇھىمى "مۇقام"، "مەشرەپ" دېگەن گەپلەرنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ئاز ـ ماز چۈشىنىپ قالدۇق. ياش چوڭايغانچە ھەۋەس ئېشىۋەردى. كېيىن مەن بىر دۇتارنى ئوغرىلىقچە ئۆيگە ئېلىپ كىرىپ چېلىپ يۈرسەم،

دادام كۆرۈپ قېلىپ، "ئوقۇشۇڭغا تەسىر قىلمىدۇ" دەپ بىرسىگە بېرىۋەتتى.

تۇردى ئاخۇن ئاكام بىلەن تونۇشتۇم

1943 ـ يىلى چۆچەكتىن غۇلجىغا كېلىپ بەزى مەشرەپ ـ ئولتۇرۇشلاردا غۇلجا مۇقامى بىلەن ۋە ھەر خىل ئەلنەغمە بىلەن تونۇشتۇم، بولۇپمۇ سەھنىدە غېرىپ ـ سەنەم" ئوپېراسى ئارقىلىق مۇقام ئاھاڭلىرى بىلەن خېلى تونۇشۇپ قالدىم.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىن كېيىن مەن ماۋارىپ ئىشىغا مەسئۇل بولغىنىم ئۈچۈن (مەدەنىيەت ئىشلىرىمۇ ماۋارىپ نازارىتىگە قارايتتى.) بۇاستە ئالاقە قىلىدىم. "غېرىپ ـ سەنەم ، يەنە بەزى ئويۇنلارنى سەھنىگە قويدۇق. ئىلىدا تۇردى ئاخۇن ئاكامنىڭ نامى خېلى ئاتاقلىق ئىكەن. مەن ئۇ ئادەمنى كۆرمەي تۇرۇپلا ياخشى كۆرۈپ قالدىم.

1946 ـ يىلى (بىتىم ۋاقتى) مەن خىزمەت بىلەن قەشقەرگە باردىم. ئۇ يەردە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قارىمىقىدا سانايىنەپسە بار ئىكەن. ئۇلار بىزگە بىرنەچچە قېتىم ئويۇن قويۇپ بېرىشتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە

مۇقام نەغمىلىرى بولدىغان. بىركۈنى ئوتتۇرا ياشلىق بىر كىشى ساتارنى ئېلىپ سەھنىگە چىققاندا كىشىلەر زور قىزغىن چاۋاك بىلەن قارشى ئالدى. مېنىڭ يېنىمدا ئولتۇرغان خەلىپەت سۈرۈك ھاجى (بۇ كىشى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ مەسئۇل خىزمىتىدە ئىدى.) "ئاينا، سىلەر كۆرۈشنى ئارزۇ قىلغان تۇردى ئاخۇنكا دېگەن كىشى شۇ" دېدى. ئۇ كىشى كۆپچىلىككە يېنىك ۋە يېقىملىق تازىم قىلىپ ئورۇندۇققا ئولتۇردى. بىر يېنىدا بىر داپچى، بىر يېنىدا بىر تەمبۇرچى ئولتۇردى...

تۇردى ئاخۇن ئاكا خۇددى ساتار بىلەن مۇڭدىشۋاتقاندەك بېشىنى ئۇنىڭغا ئازغىنا ئەگدى- دە، ساتارنىڭ تارلىرىنى بەك يېقىملىق ئاھاڭغا چەكتى. ئازراقتىن كېيىن بېشىنى بىرئاز كۆتۈرۈپ، كۆزىنى يېرىم يۇمۇپ يۇمشاق، مۇڭلۇق بىر ئاھاڭدا ناخشا باشلىۋەتتى.

كۇلۇبتا ئولتۇرغانلار گويا كى شېرىن كەيپ سۈرۈۋاتقاندەك، ناخشىنى غېرىك قىلماي ئاڭلىدى... ناخشا يۇمشاق ئاھاڭ بىلەن تۆۋەنلەپ تۇگىگەندە زالدا تۇيۇقسىزلا ھەيۋەتلىك گۇلدۇرلىگەن چاۋاك كۆتۈرۈلدى... مەنمۇ قولۇم ئاغرىغىچە چاۋاك چالغىنىمنى سەزمەي قاپتىمەن. كېيىن مۇزىكا

داۋام قىلدى، تەمبۇر، داپچىلار قوشۇلدى... يەنە چاۋاك...كېيىن بىلسەك بۇ بىر مۇقامنىڭ باشلىنىشى بىلەن ئۇنىڭ تەزىسى ئىكەن.

ئويۇن تۈگىگەندە سەھنىگە چىقتۇق. مەن تۇردى ئاخۇن ئاكا بىلەن قىزغىن قول ئېلىشىپ، رەھمەت سىلىگە تاغا، ئۆزلىرى ئۇيغۇر مۇقامنىڭ ئاتاقلىق ئۇسۇتازى ئىكەنلا. سالامەت بولسىلا، بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىپىلىرى تېخىمۇ جىق...، — دېدىم. ئۇ كىشى تەكرار رەھمەت بىلدۇرۇپ تۇردى. مەن شۇ كۈنلەردە قانداقتۇر بىر مۇزىكا-شۇناس بىلەن ئۇچراشقاندەك، ئۇيغۇر مۇقامنىڭ مەنىسىنى ئەمدى چۈشىنىشكە باشلىغاندەك ھېسسىيات بىلەن يۈردۇم، ئىشىم بەك ئالدىراش بولسىمۇ، تۇردى ئاخۇن ئاكا بىلەن تولۇقراق سۆھبەتلىشىش ۋە مۇقام روھىنى مۇقام ئۇستازىدىن يەنە بىر قېتىم ئاڭلاشنى ئويلاپ يۈردۇم.

بىركۈنى ئاكام ئابدۇلھەق (ئۇ ئۇيغۇر ئۇيۇشما مەسئۇللىرىدىن بىرى ئىدى.) تۇردى ئاخۇن ئاكىنى ئۆيىگە تەكلىپ قىلىپ مۇقام ئاڭلاشنى ئېيتتى. ئاكام: سىز تېخى ئۇ ئادەمنىڭ ماھارىتىنى كۆرمىدىڭىز دەپ قوشۇپ قويدى.

شۇنداق قىلىپ ئاكامنىڭ ئۆيىدە تۇردى ئاخۇن

ئاكا بىلەن ئۇچ قېتىم ئولتۇرۇش قىلدۇق. بىرىنچى كۈنى مېنىڭ تەكلىپىم بويىچە مۇقام توغرىسىدا قىسقىچە سۆزلەپ بەردى.

— ئالتۇننىڭ قەدرىنى زەرگەر بىلىدۇ، غوجام (بۇ سۆزنى تەكەللۇپ ئورنىدا قوللىنىدىكەن)، — دەپ سۆزىنى باشلىدى ئۇ كىشى، — ئۆزلىرىنىڭ ئەزىزانە قەشقەرگە كەلگەندىن بېرى مىللىتىمىز ئۈچۈن قىلىۋاتقان ياخشى ئىشلىرى خالايىقنىڭ ئاغزىدا داستان بولماقتا... مۇقامنىڭ قەدرىگە بۇندىق يېتىدىغان ئادەملەر بەك ئاز. پېقىر مۇقام ئۈچۈن ئاتا-بوۋىلىرىمىزدىن تارتىپ ئىسىق قېنىمىزنى ئايىماي كەلدۇق، خەلق-مىللەت، دېدۇق. گاھى ئۆزلىرىدەك زاتلار قەدرىگە يېتىدۇ، گاھى ئەخمەقلەر، "ئالتۇننىڭ قەدرىنى بىلمەيدىغان" دۆتلەر پەرۋاسۇ قىلمايدۇ... بوۋىمىزدىن تارتىپ بىرمۇنچە ئەلەم ۋە جاپا تارتساقمۇ غوجام، ئەلنەغمىچىلىك، مۇقامچىلىق ئۈچۈن يولىمىزدىن يانمىدۇق...كېيىن ئۇ مۇقام توغرىسىدا سۆزلىدى...

ئۇ ئادەم شۇنداق تەسىرلىك ۋە مەنىلىك سۆزلەرنى قىلدىكى، مەن ھازىرغىچە ئۇيغۇر مۇقامى توغرىسىدا ساۋاتسىز ئىكەنلىكىمنى ھېس قىلىپ، خىجالەت بولدۇم. سۆھبىتىمىز بارغانچە قىزىپ،

قەلبىمىز بارغانچە يېقىنلاشتى. مەن بۇ سائەتنى، لېكىن دائا كىشىنى تېخىمۇ ياخشى كۆرۈپ قالدىم.

ئاخىرى مېنىڭ مۇقام ئاڭلاش ئىشتىياقىمنى بىلگەن كېين ئۇ كىشى: مۇقامنى ئون ئىككى مۇقام، 72 نەغمە دەيمىز، غوجام، بىرىگە ئىككى سائەتتىن، ھەممىسىگە 24 سائەت كېتىدۇ، ھەربىر مۇقام بىر كېچە-كۈندۈزنىڭ ۋاقتىغا يانداش قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان... دەپ سۆزلەپ بەردى. بىز ئاخىرى بىر كۈندە ئىككى سائەتتىن ئالتە سائەت ئاڭلايدىغان بولدۇق.

شۇنداق قىلىپ ئارىلاپ كۈنىگە ئىككى سائەتتىن ئاڭلىدۇق، ئاڭلىغانچە ھەمىسىنى ئاڭلىغىمىز، تولۇق ئاڭلاپ چوڭقۇر سۆھبەت قىلغىمىز كەلدى. ئىلاجى يوق، ئىش جىددىي. گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىرى بىزگە ۋاقىت بەرمىدى. ئاشۇ ئالتە سائەتمۇ ئوتتۇرىدا توختاپ قالغىلى تاس قالدى. شۇنداقتىمۇ مۇقام توغرىسىدا خېلى بىلىمگە ئىگە بولدۇم. مۇقام روھى مېنى ئۆزىگە تارتىۋالدى. ئىشقىلىپ ۋەزىپىنى تۆگەتتۇق.

قايتا ئۇچرىشىش

مەن شۇنىڭدىن كېيىن مۇقامنى ئويلىغاندا تۇردى

ئاخـۇن ئاكـىنى، تۇردى ئاخـۇن ئاكىنى ئويلىغاندا مۇقامـنى يادىمـدىن چىقارمايدىـغان بولۇپ قالدىم. قانداق قىلىپ ئۇ ئادەمنى ئىلغا ئالدۇرۇشنى ئويلىـسامۇ مۇمكىن بولمـىدى. بۇ مەقسەتكە ئازادلىقتىن كېيىن يېتىشكە مۇمكىنچىلىك بولدى. تۇردى ئاخۇن ئاكىنى 1951 ـ يىـلى ئۇرۇمچىگە ئالدۇردۇق. مېنىڭ مەقـسىتىـم ئالـدى بىلەن بۇ مۇقام ئۇسـتازىـنىڭ بىلگىنـىنى سىمـغا (ئۇ ۋاقـىتتا لېنـتىغا ئالدىـغان ئۇنىئالـغۇ دېـگەن نەرسە يوق ئىدى.) چـۈشۈرۈپ ئېلىش ئىدى. ئەمما، بۇ ئىـش ئاسانغا چۈشمىدى. ئوڭدىن ـ سولـدىن ھەر خىل قارشـىلىقلار بولدى. ئاخىر قارار قىلدۇق. ئۇ كىشـىگە يارەملىشىدىغان سازچىـلارىـدىـن ئېلىـدىن روزى تەمبۇر، مەتـتايىر قاتارلىـق كىشـىلەرنى ئالـدۇردۇق. ئىشنى تەشكىل قىلدۇق. تۇردى ئاخۇن ئاكام ئارىدا ئىككى قېتىم كېتىپ قاپتۇ. بىرىنچى قېتىم ئالدۇرساق، يەنە كېتىپتۇ. سەۋەبـى ئۇ ئادەمـنىڭ خىزمـىتى ۋە تۇرمۇشـىغا ياخشى كۆڭۈل بۆلمىگەنلىكـتىن بوپتۇ. مەن ئاكىلاپ دەرھـال ئائىلىـسى بىلەن يەنە ئالدۇردۇم. ئۈي ـ جاي تەمىناتى ياخـشى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئاخىرى بەش ئالتە يىل ئىچىدە «ئون ئىككى مۇقام»سىمغا ئېلىنىپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ، يولداش ۋەن

تۇڭشۇنىڭ تىرىشىشى بىلەن نوتىغا ئېلىنىپ، ئىككى توم نوتا كىتابى نەشر قىلىندى.

شۇ داق قىلىپ ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» ئۇنى بىردىنبىر تولۇق بىلىدىغان تۇردى ئاخۇن ئاكا هايات ۋاقتىدا ئۇ كىشىنىڭ تىرىشىشى بىلەن ۋە قارشىلىقلارنى يېڭىپ قۇتقۇزۇپ قېلىندى. ئەگەر تارىخى هەم رېئال ئەهمىيەتلىك بۇ ئىش قىلىنمىغان بولسا، ئۇيغۇر مۇقامىغا تولۇق ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشتىن گەپ ئېچىش قىيىن بولاتتى.

بۇ ئىشنى ئويلىغاندا ئۇلۇغ مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ ئۇيغۇر مۇقامى ئۈچۈن قالدۇرغان ئۇلۇغ تۆھپىسىنى ئۇنتۇماسلىق كېرەك. تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ روهى ئەبەدىلىئەبەد ئۇيغۇر خەلقنىڭ قەلبىدە بىللە ياشايدۇ! ئاخىردا تۆۋەندىكى رۇبائىي بىلەن سۆزۈمنى تۈگىتىمەن:

مۇقامغا هەۋەسكار بولساڭ نە ئارمان،
مۇقامغا خۇشتارلىق روهىڭغا دەرمان.
ئەجدادلار تۆھپىسى قۇتلۇق، ساڭا يار،
پەللىگە چىقىشتا ئىلهام، كۈچ ـ پەرمان.

1992 ـ يىل 1 ـ ئاي، بېيجىڭ.

"ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى"دا شادلىق

"شىنجاڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى" ـ قەدىردان جۇ ئېنلەي زۇڭلىنىڭ شىنجاڭ خەلق سەنئىتىگە بەرگەن بۇ يۇقىرى باھاسىنىڭ توغرىلىقى بولۇپمۇ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا بارغانسېرى ئوچۇق ئىسپاتلانماقتا.

مەن بۇ قېتىم (1991 ـ يىلى) شىنجاڭغا قىلغان ساياھىتىمدە مەدەنىيەتتە ئىپادىلەنگەن بۇ ئالاھىدە لىكنى تېخىمۇ ئوچۇق كۆردۇم.

جۇ ئېنلەي زۇڭلى "شىنجاڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى" دېگەن بۇ باھانى بۇنىڭدىن 20 نەچچە يىل ئىلگىرى ئېيتقانىدى. بۇ بىر ـ ئىككى قېتىم ناخشا ـ ئۇسسۇلنى كۆرۈپلا تۇيۇقسىز ئېيتىپ قويغان سۆزى بولماستىن، شىنجاڭغا قىلغان تەكرار سەپىرىدىن كېيىن چىقارغان خۇلاسىسى ئىدى. شۇ ۋاقىتقىچە ھېچكىم شىنجاڭ خەلق سەنئىتىگە، بولۇپمۇ ئۇيغۇر سەنئىتىگە بۇنداق توغرا ۋە ئەتراپ-

لىق باھا بەرمىگەنىدى.

شىنجاڭ مەدەنىيەت ـ سەنئىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا جۇ ئېنلەي زۇڭلىنىڭ بۇ باھاسى مەدەنىيەت ـ سەنئەت خادىملىرىغا چوڭ ئىلھام ۋە مەدەت بەردى.

مەن بۇ قېتىم شىنجاڭغا بارغاندا، شەھەر ـ يېزا-لاردا، تاغ ـ دالالاردا شىنجاڭ مىللىي سەنئىتىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىۋاتقان ياخشى ۋەزىيىتىنى كۆرگەندە جۇ ئېنلەي زۇڭلىنىڭ بۇ باھاسىنىڭ توغرىلىقىنى ۋە چوڭقۇر ئەھمىيىتىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ چۈشەندىم.

مېنىڭ بۇ قېتىم شىنجاڭدا سەنئەت بابىدا ئالغان چوڭ تەسىراتىم ـ خۇشاللىقىم شۇ بولدىكى: يالغۇز ئۇرۇمچىدىلا ئەمەس، ۋىلايەت، ناھىيە، يېزىلارغىچە ئۇيغۇر ئەلنەغمىچىلىكىنىڭ جەۋھىرى بولغان مۇزىكا بۇلىقى ــ ئۇيغۇر مۇقامى قېنىپ چىقىرىلماقتا. يالغۇز قېنىشلا ئەمەس، مۇقام ھەۋەسكارى بولغان مىللىي كادىرلار خەلق نەغمىچىلىرىگە تايىنىپ، بىر ياقتىن قېنىش، بىر ياقتىن رەتلەش ئىشىغا كىرىشىپ كېتىپتۇ، مۇقامنى، مۇقام پارچىلىرىنى ئىجادىي روھ بىلەن سەھنىلەشتۈرۈپ، ئاممىۋىلەن يۇز كۆرۈشتۈ-رۈشكە باشلاپتۇ. «ئون ئىككى مۇقام» قايتىدىن

تولۇقلاپ لېنىنغا ئېلىنغانىدىن تاشقىرى، قۇمۇل مۇقامى، قەشقەر مۇقامى، دولان مۇقامى قاتارلىق يەرلىك مۇقاملارنىڭ رەتلەپ تولۇقلاشقا باشلىنىشى كىشىنى بەك خۇش قىلىدۇ.

ئەمما، مۇقامغا ۋارىسلىق قىلىش، رەتلەش، تولۇقلاش جەريانى ئاسانغا چۇشكىنى يوق. ئىلگىرى خېلى كۆپ قارشىلىقلار بولدى، ھازىرقى ئۇتۇقلارنى ئويلىغاندا، ئىلگىرىكى توسالغۇلارنى ئەستىن چىقارماسلىق، داۋاملىق جۇرئەت بىلەن تىرىشىش لازىم. ئىلگىرى بەزى چاغلاردا، بولۇپمۇ مەدەنىيەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە باشقا مىللىي مەدەنىيەت ئىشلىرىغا ئوخشاش ئەلنەغمە ـ مۇقامچىلىقمۇ ئېغىر زەربىگە ئۇچرىدى، بىر شائىر ئاشۇ ۋاقىتتا يېزىپ قويغان. ئەمما ئىلان قىلىنمىغان بىر شېئىرىدە مۇنداق دەپ يازغان:

چىرمىشارغەم بىلەن گۈزەل ھېسلىرىم،
چاك باسقان سازلارغا تاشلىسام نەزەر؛
چاقماقلار چاقىدۇ ئەنسىز تۇيغۇلار،
تەمبۇرلار داتلىشىپ، مۇڭلانسا دۇتار.
ئاڭلىدىم سازلاردىن شۇنداق بىر ندا:
"دەمسىلە بىزلەرگە ئەمدى ئەلۋىدا؟".

تاشلىما قېرىنداش، تاشلىما سازنى،
ئۆچمىسۇن ۋىجدانىنىڭ ئۇمىد چىرىقى؛
ئاتاڭنىڭ ئاۋازى، ئاناڭ تىنىقى.
ئاڭلىدىم سازدىن شۇنداق بىر ندا:
"دەمسىلە بىزلەرگە ئەمدى ئەلۋىدا؟".

يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئۇيغۇر ئەلنەغمە-مۇقاملىرىنىڭ يەنە كۆچ ئېلىپ يېڭىچە سۈرئەت بىلەن تەرەققىياتقا قەدەم قويغانلىقىنى كۆرۈپ، شادلانغان ئاشۇ شائىر بۇ ئۇتۇقنى شېئىرىدە مۇنداق مەدھىيىلىگەن:

مەرھابا كۆكلەم ساڭا، دىللار سۆيۈندى،
يايرىدى،
مۇقامنىڭ پەيزى بىلەن چىمەنده كاككۇك
سايرىدى.
داپلىرى ئايدۇر گويا، ناخشىسى بۆلەكچە ساز،
پىرقىرار ئۇسسۇلچىمز، ئايۋاندا مەشرەپ
قاينىدى.
بوۋاقنى ئەللەيلىگەنده ئانىسى ئېيتتى ناۋا،
شۇبھىده قويچى يىگىت نەينى چېلىپ ھېچ
ھارمىدى.

تـۆت كـشى بىر يەرگە كەلـسـە، ياد ئېـتەر ئەجدادىنى،
مۇقاملار روھى بىلەن سازىنى قايتا سازلـىدى.
ئەل كۆيى، ئەلنەغمىسى ئەلدە تۆرەلدى قايتىدىن.
ئىشەنچىم ئاسمانىدا كۆلدى قۇياشىم پارلىدى.

ئەلنەغمە ـ مۇقام خۇشتارى بولغان بۇ شائىرنىڭ شېئىرلىرى يالغۇز ئۆزىنىڭلا ئەمەس، بەلكى خەلق ئاممىسىنىڭ زارى ۋە مەدھىيىسىنى، ئۆتكەنگە غەم ۋە ھازىرقىغا شادلىق ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئەمما شۇنىمۇ ياخشى ئەستە تۇتۇش كېرەككى، مۇقام ئۆز تەرەققىياتى يولىدا يەنىلا ھېلىقى مەكـكارلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىشى مۇمكىن. بۇنىڭدىن ھوشيار بولۇپ، جۇرئەت بىلەن ئالغا بېسىش كېرەك، مۇشۇ نۇقتىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئاۋۇ شائىر دوستىمىز ـ نىڭ كېيىنكى شېئىرىنىڭ ئاخىرىغا مۇنداق ئىككى قۇر قوشۇپ قويساق دەيمەن:

قايتـىدىن تۆرەلـدى، ئەمـما تام تـۆۋىدە شۇم چايان،
ھەق بىلەن ئۇيناشـما كـم، ئۆمرىـدە خوۋلۇق بارمىدى؟

شۇنداق، دەۋر ئىلگىرىلەيدۇ، خەلق ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشىدۇ، ھەق ناھەق بىلەن كۆرەش قىلىش جەريانىدا ئۇلغىيىدۇ.

كوئىنلۇن باغرىدىكى قاشتېشى يۇرتىنىڭ ئەلنەغمىچىلىرى خالايىقنىڭ بايرام تەنتەنىلىرىدە كىشىلەرگە روھ بېغىشلاپ، ھامان ئىلگىرى باسقۇسى!

مۇقام يۇرتىنىڭ ئوغۇل - قىزلىرى زەرەپشان دەرياسىنى بويلاپ، دولان سەنەملىرىنى جارانلىدى. تىپ مەردانە پەللىگە ماڭغۇسى!

قەشقەر سەھنىسىنىڭ قىز - يىگىتلىرى ھېيتگاھ سەنىمىدە تاۋلانغان ئۇسسۇل ماھارىتىنى دوست - يارانلارغا تەقدىم قىلغۇسى.

پۈتكۈل شىنجاڭدىكى دەۋرىمىز مۇقامچىلىرى يېڭى دەۋر مۇقاملىرىنى ئۆز يۇرتىغا، ۋەتىنىگە ۋە جاھانغا تاراتقۇسى!

ئۇيغۇر مۇقامىغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى ئاسراپ راۋاجلاندۇرۇش يادىمىزدىن چىقارمايدىغان بۇرچىمىز ئىكەنلىكىنى بىزنىڭ سەنئەتچىلىرىمىز - مۇقامچىلىرىمىز ئەسلىرىدىن چىقارمىدى. مەن كىتاب - خانلارغا يەكەن سەھنىسىنىڭ راۋاپلىق ئوبدان بىر قوشقىنى تەقدىم قىلىمەن:

مۇقام ئەسلى ئۇيغۇرنىڭ

— قوشاقچى ئىمىن نىياز

قۇتلۇق ئۇيغۇر مۇقامى،
بىزنىڭ ئۇلۇغ سازىمىز؛
ئۇنى ئاسراپ ساقلىماق،
بىزنىڭ شەرتسىز بۇرچىمىز،
ئەجدادلارنىڭ مىراسى،
ئەۋلادلارغا تەۋەررۈك،
ۋارىس بولماق تۆھپىگە
ھەممىمىزگە تەئەللۇق.
مۇقامغا قول سوزغانلار،
جۆيلىمەكلار بىكاردىن؛
جاۋابىمىز شۇ بىزنىڭ:
"مۇقام ئەسلى ئۇيغۇرنىڭ".

1

سۆز ئېچىلسا مۇقامدىن،
جەۋھەر بولۇپ ئالەمنىڭ؛
ئون ئىككى مۇقام كېلۇر،
كۆز ئالدىغا ئادەمنىڭ.

بەزدلەرنىڭ مۇقامغا
خالىس ئەمەس ئېيتىشچە؛
بىزنىڭ مۇقام ئەرەبتىن،
كەلگەن ئىمىش بۇ گەپچە.
قايىل بولماي ئۇيغۇرنىڭ،
بۇيۇك سەنئەت ئەقلىگە؛
تاقاپ قويدى مۇقامنى،
پەقەت ئەرەب نەسلىگە.
شۇنداق قىلىپ جانابلار،
داپتەك قىلىپ يۇزىنى؛
تارىخ ياساپ يالغاندىن،
كۆرسەتمەكچى ئۆزىنى.
ئون ئىككى مۇقام ئەسلى،
ئۇيغۇرلاردىن تارالغان؛
قەدىم يىپەك يولىدىن،
باشقا ئەلگە تارالغان.

2

سۆز باشلىساق تارىختىن،
ئىككى مىڭ يىل ئىلگىرى؛
ئەرەب دېگەن ئىسىمۇ،
مەۋجۇت ئەمەس يىللىرى،

نەدە ئۇ چاغ ئەرەبنىڭ،
ئۆز ھال، ناۋا، ئوشاقى؛
تەمبۇر، دۇتار، داپ بىلەن،
نەدە بولغان قوشاقى.
بىزدە ئۇ چاغ كۆسەندە،
نەغمە ـ ناۋا يايرىغان،
سۇجۇپ يازغان قوشاقلار.
چاگئەندىمۇ ياگرىغان.
ھەم ناخشىلىق مۇزىكا
مۇزىكىلىق بايانمۇ،
چوڭ ئۇسسۇللۇق سەنەمدەك،
نەغمە چىقماق ئاسانمۇ؟
بىزدە ئۇ چاغ چالغۇلار،
بەك ئېسىل ھەر خىل ئىدى؛
ئاۋازلىرى يېقىملىق،
بەزمىسى توم ـ زىل ئىدى.

3

ئۆتتى يىللار، ئەسرلەر،
ئۆتتۇپ كەتتى جاھانمۇ؛
ئالغا باستى كۆپ مىللەت،

يېڭىلاندى زامانمۇ.
جىمى ئالەم ئەللىرى،
كۆچتى يېڭى قەدەمگە؛
ئىگە بولدى ئۇلارمۇ،
مۇقام ـ نەغمە ـ سەنەمگە.
ئۆز دەۋرىدە تىل ـ يېزىق،
مەدەنىيەت جانلاندى؛
مۇقاملارنى تالىشىش،
يېڭى جېڭى باشلاندى.
رەتلەپ چىقتى مۇقامنى،
ئامانىنسا، قېدىرخان؛
مەقسەت ئاشتى ئەمەلگە،
بەرگەچ مەدەت رىشتخان،
ئەڭ ئاۋۋال مۇقام تولۇق،
بىنا بولدى يەكەندە؛
رەھمەت ئۈيتىپ خالايىق،
قايىل بولدى كۆرگەندە.
شۇندىن كېيىن مۇقامنى،
يەنە باستى جاھالەت؛
ۋارىسلىرى مۇقامنىڭ،
باش ئەگمىدى كارامەت.
ئۇستازىمىز تۇردىكام،

مۇھاملارنى ساقلىدى؛
تا بىزگىچە يەتكۈزۈپ،
ئۆز بۇرچىنى ئاقلىدى.
ئون ئىككى مۇقامىمىز،
جاھاننى قارىتىپ ئالدى؛
ئىسلام ئاۋات، لوندوندا،
شاڭگاڭدا چاۋاك چالدى.
پەخىرلەنگىن خالايىق،
ئون ئىككى مۇقامىڭدىن؛
مۇقاملارنى تولدۇرغان،
مۇقام يۇرتى دىيارىڭدىن.
مۇقام نەدە يارالغان؟
مۇقام ئەسلى كىمنىڭكى؟
ئاڭلا جاھان ئون ئىككى
مۇقام ئەسلى بىزنىڭكى!
ئاڭلا جاھان:
ئون ئىككى
مۇقام ئەسلى
ئۇيغۇرنىڭكى!

مۇقام توغرىسىدا نەزمىلەر

غەزەللەر

مۇقام روھى

ئېتىڭنى ئاڭلىسام ھەر رەت سېزىرمەن كۆكتە روھىمنى،
ئەمەس روھلا، يەنە تەكرار كۆرەرمەن شاد ئۇمىدىمنى.

ئۆزەڭسەن جانىجان ئەلنىڭ جاپالىق يولىغا شاھىد،
كۆرەرمەن سەن بىلەن ئونلاپ ئەسرلىك تۆھپە-ئەجرىمنى،

ئاھاڭىڭدا سېنىڭ ئاشۇ ئۇيغۇرلارغا خاس پاك روھ،
چىلىشلار قويىنىدا دائىم ئەسلەيمەن بۇرچ-قەرزىمنى،

سېنىڭ نەغمىلىرىڭ ئەينى ئېسىل گۆھەرگە لىق ئامبار،
شۇ گۆھەرلەر بايان ئەيلەر ھالال دەريايى تەرىمنى.

ئەسرلەر توختىماي تارىم كەبى شاۋقۇن بىلەن ئاقتىڭ،

ئەرز خەلقىملا بار مەن بار دېگۈچ تاپتىمكى
قەدرىمنى،
ساڭا قارشى بولۇپ كەلدى بۇرۇندىن نەچچە
سولتەكلەر،
غەزەپلىك تىغ ـ تەبەرنگە شۇڭا قوشتۇمكى
قەھرىمنى.
ئۇرەشلەردە يېڭىلاندىڭ، ساپلاشتىڭ، مەدەت
تاپتىڭ،
شەرەپ ـ شانىڭ ئۈچۈن تۆكتۈم جاپالىق تامچە
تەرىمنى،
ئازات دەۋران هايات بەردى، ياساندۇردى سېنى
قايتا،
ساڭا خۇشتار ئەزىزى مەن چالاي تەڭكەش
دۇتارىمنى،

مەرىكە تەنتەنىسى①

قويۇلدى ئۇل مۇقام ئۇستازلىرىنىڭ قەبرىگاهىغا،
مۇقام شەيدالىرىنىڭ شول قۇتلۇق قىبلىگاهىغا.
ئامانىنساني ياد ئەتسەم، ئۇنىڭ قەبرىنى ئويلايتتىم،

① ئامانىنساخان، قېدىرخان قەبرىسىگە ئۇل قويۇلغاندا.

مۇغەننىلەر يېتىشتى خۇپ كۆتكەن شول مۇرادىغا.
ئېگىز پەشتاقتا گۈمبۇرلەپ ئۇرۇلغان ناغرا ئاۋازى،
ئاڭا تەڭكەش بولۇپ سۇناي كۆتۈردى سازنى ۋايىغا.
شۇ ئوتلۇق ھېسسىيات ئىچرە قاينىدى قىزىپ مەشرەپ،
جىمكى چوڭ-كىچىك چۈشتى دولان مەشرەپ ساماسىغا.
بېقىپ قاينام تاماشاغا تۇراتتۇقمۇ قاراپ چەتتە،
يەكەنچە ساما بىلەن چۈشتۇق ئەل قاتارىغا.
ساما-مەشرەپ شۇ شوخ روھنى كۆتۈردى كۆڭ-ساما ئىچرە،
ئەزىزى قىلدى پەرۋازنى قېنىپ بۇلبۇل ناۋاسىغا.

1991-يىل 9-ئاينىڭ 18-كۈنى، يەكەن.

«ئامانىنساخان»دىن غەزەل—1

ئايا دوستلار ئىشتىكەيسىز مۇقامىنى بايان ئەيلەي،
مۇقام نامى بىلەن قۇتلۇق سالامىنى بايان ئەيلەي.
كى راكتىن باشلىنىپ ئەلگە مۇقاملار تۆھپە بولغاي دەپ،
ساتارىم تارىغا تەڭكەش قىلىپ نەغمە بايان ئەيلەي.

«مۇشاۋرەك ـ چەببيات» رىشتە بولۇپ دىللارغا جا
بولغاي،
چىمەندە سايرىغان بۇلبۇل كەبى داستان بايان
ئەيلەي.
چالاي قالۇننى چارگاھغا ئۇنىك مېغىزىنى چاققايسىز،
كۆڭۈللەر شادىمان بولغايكى مەشرەپنى بايان
ئەيلەي.
دۇتارىم پەنجىگا مەرغۇلىغا مۇڭلۇق پىغان چەككەي،
ئۆز ھالنى تەزىسى بىرلەن خالايىققا بايان ئەيلەي،
ئەجەم خەستە كۆڭۈللەر دەردىگە ياخشى شىپا
بولغاي،
چېلىپ ئوشاقنى ئەۋجىگە نۇسخىسى بىرلەن بايان
ئەيلەي.
بايان قىلغاي بايات خەلقىمزنىك مۇددىئاسىنى،
ناۋانىك پەيزىدە پەرھادى ـ شېرىننى بايان ئەيلەي،
سىگاھ سەلىقسى بىرلەن قوشۇلسا مەزە قىلار ئاشىق،
ئىراق ـ جۇلا سەنەمچى قىز ـ يىگىتلەرنى بايان
ئەيلەي.
كەل ئەي ساقى شاراپ تۇتقىل ئىچەيلىك يايرىسۇن
دىللار،
يارانلار بىللە سازەندە چۇشتى مەشرەپكە بايان
ئەيلەي.

«ئامانىنساخان»دىن غەزەل — 2

رەتلىنىپ قۇتلۇق مۇقام جا بولدى ئەلگە ئاقىۋەت،
تەلمۇرۇپ كۆتكەن تىلەك ئاشتى ئەمەلگە ئاقىۋەت.
ئۇۋتىتى ئون بەش كۈز - باھار كۈلدى مۇقام
پورەكلىرى،
كەتمىدى ئارمانلىرىم بەۋدە سەلگە ئاقىۋەت،
خەلق مۇقامغا بېقىپ تەلمۇردى ئاشقىلا ھامان.
كۆلدى يايراپ ناگۇلا غەمكىن كۆڭۈللەر ئاقىۋەت.
باغ ئارا گۈل ئىشقىدا بۈلبۈل چىمەنگە زار ئىدى،
سايرىدى خەندان ئۇرۇپ قونغاندا گۈلگە ئاقىۋەت.
ياڭرىغاندا نەغمە - مەشرەپ، داستان مەرغۇللىرى،
ئەۋجىدىن ئاسمان - زېمىن سەيلىگە توادى ئاقىۋەت.
باق مۇغەننىلەر ئەنە چالماقتا زوق بىرلە جولا،
قىز - يىگىت جەۋلان قىلىپ چۈشتى سەنەمگە ئاقىۋەت.
ئەي نەپىسى تەمبۇرىكىنى سايرىتىپ چالغىن ھۈزۈر،
جامىمىز تولغاي شاراپىقا چىقسۇن ئارمان ئاقىۋەت.

پەيزىلىك ناۋا بولسۇن

مۇقامغا ئوينىغىن ساز پەيزىلىك نەغمە - ناۋا بولسۇن،
مۇقام خۇشتارلىرىنى مەست قىلىپ دەردكە داۋا بولسۇن.

راۋابىڭنى قىلىپ تەڭكەش، دۇتارنى ئەۋجىگە سايرات،
ۋەتەن ئاسمانىدا يايراپ پەلەكتە خۇش سادا بولسۇن.
جۇلالىق قىز بىلەن مەردان يىگىت ساماغا چۈشكەندە،
يارانلار قەلبى ياشناپ، شۇم رەقىب باغرى ئادا بولسۇن.
قوشاق قوشقان چىغىدا ئۇنتۇما ھەرگىز خالايىقنى،
ئېلىڭمۇ رازى سەندىن، ئالغىنىڭ ئەركىن ھاۋا بولسۇن.
قىزىل گۈل قىستىنىڭدا باغچىنى چىقارما يادىڭدىن،
ئۇنىڭ ئەجرىگە خاسلاپ چالغىنىڭ تەمبۇر - ساتار بولسۇن.
ئامانىسانى پىر تۈت، ئەلگە داڭ مۇقامچى بول دوستۇم،
ئەزىزى ساڭا تەڭكەش، كىيگىنىڭ ئەتلەس - تاۋار بولسۇن.

1982 - يىل 8 - ئاي، بېيجىڭ.

قۇتلۇق مۇقام

ئۇيغۇر روھى نەغمە ـ ناۋا قۇتلۇق مۇقام،
پەلۋانلارغا ئىلھام ئاتا قۇتلۇق مۇقام.
ئەجداتلارنىڭ چىلىش مېۋە جەۋھىرى ئۇ،
ئەل تۆھپىسى دەردكە داۋا قۇتلۇق مۇقام.
ھەر پەدىسى تەر ـ قان بىلەن سۇغۇرۇلغان،
ئەل قەلبىدىن ياڭراق ندا قۇتلۇق مۇقام،
ئەل نەغمىچى سازەندىلەر چالغاندا ساز،
سورۇنلاردا مەشرەپ ـ ساما قۇتلۇق مۇقام.
قوشاقچىغا ـ ئۇسسۇلچىغا پۇتمەس بۇلاق،
قىممەت باھا يادىكار ـ تۇمار قۇتلۇق مۇقام.
ئامانىنسا، قېدىرخانلار تۆھپىسى چوڭ،
ئۆچمەس ئەجرى ئۇلارنىڭ ھېچ قۇتلۇق مۇقام.
مۇقام بىر كۆچ، مۇقام مىراس، مۇقام ئىلھام،
يېڭى روھتا كامال تاپقاي قۇتلۇق مۇقام.
ئەى ئەزىزى تىلەك ـ ئارمان يەردە قالماس،
ياڭراتقۇسى كۆكتە سادا قۇتلۇق مۇقام.

1991 ـ يىل 6 ـ ئاي، بېيجىڭ.

رۇبائىيلار

(1982 — 1991 - يىللىرى يېزىلغان)

1

ئاھ! ئېسىل ياڭرىدى مۇقام ناۋاسى،
يېڭىسار بۇلبۇلى① مۇڭلۇق سادا سى؛
غەمخانە قەلبىمنىڭ ئېچىلدى گۈلى،
كۆلدۈردى قەلبىمنى شېرىن داۋاسى.

2

كۆڭۈلگە زوق بېرەر تارىم ناۋاسى،
سامادا ئەكس ئېتەر بوغدا سادا سى؛
قۇتلۇقلاپ ئەل - يۇرتنى يايرىسا شاۋقۇن،
قاينايدۇ پەيزىلىك قەشقەر ساماسى.

---

① يېڭىسار بۇلبۇلى — تۇنسا. بۇ ئەزمە 1991 - يىل ھاۋايىدا تۇنسا مۇقامىنى ئاڭلىغاندا يېزىلغان.

3

مۇقاملار نەغمىسى كۆڭۈلگە داۋا؛
ئاڭلىساڭ سەھەردە پەيزىلىك ناۋا،
كىم ئەگەر قىلمىسا مۇقامغا ھەۋەس،
نەغمىچى چېلىشنى كۆرمەيدۇ راۋا.

4

ئەجدادلار روھىنى سۆزلەيدۇ مۇقام،
قەلبىمدە، قېنىمدا ئۇرغۇيدۇ مۇقام،
ساتارنىڭ تارلىرى سەپكەندە سادا،
باغلاردا، تاغلاردا سايرايدۇ مۇقام.

5

ئارمان يوق مۇقامنىڭ پەيزى چېچىلسا،
زوق ئېلىپ ئاشقلار كۆلۈپ ئېچىلسا؛
ئارمانىم بۇ بىلەن تۈگىمەس بىراق،
كۈلەتتىم مۇقامغا مۇقام چېتىلسا.

6

ئايدىڭدا يىراقتىن ئاڭلاندى بىر نەي،
تېنىمگە جان كىرىپ قىلدى مېنى ئەي؛

مەسخۇشلۇق ئۇيقۇدىن ئويغاتتى مېنى،
مۇقامچى ئۇزاتقان بىر پىيالە مەي.

7

ئويغاتتى سابادا چېلىنغان راۋاپ،
شۇ سابا بۇلمىسا بولاتتىم خاراپ،
ھاشقاللا مۇقامىغا مۇقامچى ئۇستاز،
قىلدىك سەن مەن ئۇچۇن كارامەت ساۋاپ.

8

تەڭرى تاغ بۇلبۇلى سايرىدى ناۋا،
ئوكيان ئۇستىدە ياڭرىدى سادا.
ساما قىزى ــ پەرىلەر ئاچتى قۇچاق،
قايىندى پەلەكتە ئۇيغۇرچە ساما.

9

قىلدى مەست، ئەزدى بۇرەكنى شۇ ناۋا،
يارا قەلبىمگە مەدەت بولدى داۋا؛

---

① 1988 ـ يىلى ھاۋايىدا دەم ئېلىپ ياتقانىدا يېزىلغان.

ئەسلى دىلكەش مۇقامغا تەشنا ئىدىم،
قاندىم ئەمدى جۇت كېتىپ كۈلدى ھاۋا.

10

زەخمىكىڭ چەكتى يۇرەكنىڭ تارىنى،
سالدى ئاشىق ئېسىگە دىلدارىنى؛
سېغىنىش چېھرىگە ئوت ياقتى مۇقام،
توختىماس تاپماي گۈزەل گۈلىيارىنى.

11

ئاستانا سەھنىسىدە مۇقام ناۋاسى①،
ياڭرىسۇن پەلەككە ئۇنىڭ ساداسى؛
ئۇيغۇرنىڭ شوخ چېۋەر قىز ـ يىگىتلىرى،
جەۋلان قىپ ئويناسۇن مەشرەپ ساماسى.

12

ھاماقەتكە نەغمە قىلىپ، بەرمە كاۋاپ،
ئاۋارە بولۇپ ئېشەككە چالما راۋاپ؛

---

① 1986 ـ يىلى «چەبىيات مۇقامى» بېيجىڭ سەھنىسىدە قويۇلغاندا يېرىلغان.

ئالتۇننىڭ قەدىرىنى زەرگەر بىلۇر،
مۇقام خۇمارىنىڭ كۆڭلىنى ئال-قىلغىن ساۋاپ.

13

غەرىبكە قىلدى سەپەر ئۇيغۇرچە مۇقام؛
تونۇتتى ئۆزىنى شۇ جۇشقۇن مۇقام؛
دېڭىز-ئوكيان ئاتلاپ ئۆچۈپ ھامان،
شۆھرىتىڭ جاھانغا كەتسۇن مۇقام.

14

ئارمانىم مۇقاملار تولۇق قېزىلسا،
مۇقامنىڭ گۈللىرى تامام ئېچىلسا؛
مۇقام روھى روھىمغا بولغاي مەدەتكار،
قەبرەمدە مۇقامدىن غۇنچە ئېچىلسا.

15

كۆڭۈللەرگە ئىلھام بەردى مۇقام روھى،
زەرەپشانىڭ شوخ ناۋاسى يەكەن روھى؛
ئۇزاق كۈتكەن ئارمانلارنى قاندۇردى، ئاھ،
دەردكە داۋا، تەڭگە شىپا ئۇيغۇر روھى.

خۇشال ـ خۇرام كۆرگىنىمىز بولدى مۇقام①.
ئاڭلىغىنىمىز ـ سۆزلىگىنىمىز بولدى مۇقام،
ھېچ ئۇنتۇلماس يەكەننىڭ سەنەم ـ ساماسى،
كۈندۈز تۆگۈل، چۈشىمىزمۇ بولدى مۇقام.

باشقا شېئىرلار

مۇقامچى دوستۇمغا

مەرھەمەت تۆرگە چىق مۇقامچى دوستۇم،
يايىمەن ئالدىڭغا مەزىلىك داستان؛
قەلبىڭدە بولغاچقا مۇقامغا ھەۋەس،
مۇقامچى ئەجدادلار ئىزىدىن باستان.
بولغاچقا مۇقامغا جۇرئەت ـ ئۇمتۇلۇش،
ئەس ـ يادىڭ مۇقامغا بولغاچقا خۇمار؛

① بۇ ئىككى كۆپلىت يەكەنىدىكى كۈنلە دە 1991ـ يىل 9ـ ئايدا يېزىلغان.

مۇقامنىڭ يولدا بولغاچ ئىشتىياق،
بوينۇڭغا ئېسىلدى مۇقامدىن تۇمار.
مۇقامنىڭ يولدا ئەمەسسەن يالغۇز،
كەتمىدى يېنىڭدىن ھەمراھ ساتارىڭ؛
چالغۇلار پىرلىرى ساڭا ئاشنا،
ھەمنەپەس قەدىناس ئېسىل دۇتارىڭ.
توختىماي ئالغا باس مۇقامچى دوستۇم،
جۇرئەت قىل، مۇقامنىڭ پەللىسىگە چىق؛
ئۇندا بار مۇقامنىڭ كانى ــ جەۋھىرى،
قانىسەن ئارمانغا تىلىگىنىڭ جىق.

1991 ـ يىل 12 ـ ئاي، بېيجىڭ.

يەكەن مۇقامچىلىرىغا

سالام دوستلار گۈزەل بېيجىڭ ئاستانىدىن،
مۇقام خۇشتارى ــ ئاشىقى مەستانىدىن؛
يوللىدىم يادنامە بولغاي سۇڭغا دەپ،
مۇقامچىغا مۇقام روھى داستانىدىن.
ئۇنتۇلماس يەكەندىكى ئاشۇ كۈنلەر،
كۈندۈز تۆگۈل، خۇشال ـ خۇرام ئۆتكەن تۈنلەر؛
ئەلنەغمىچى مۇقامچىلار جارانلاتقان،

مۇقام روھى ــ يەكەن روھى شانلىق ئۇنلەر.
مۇقام ئەجداد ــ ئەسلى ـ نەسلى بولدى بايان،
ئۇلۇغ مىراس ئەۋلادلارغا بولدى ئايان؛
ئاشۇ مىراس ـ تۆھپىلەرگە تۆھمەت قىلغان،
مەككار شۇملار شەرمەندە بوپ قاچتى ھەر يان.
ئۇز ئانا قىز ــ ئامانىساخان ئەۋرىسى،
تۇرسۇنگۇل قىز ــ قەدىرخان چەۋرىسى؛
تاتلىققىنا چۇچۇك تىلدا قىلدى بايان،
ئۇستازىنى چەۋرىسىنىڭ نەۋرىسى.
ئىمىن نىياز يەكەنچە خۇپ قوشتى قوشاق،
زەپ سايرىدى راۋاپ، ئاڭا تەڭكەش ئوشاق؛
تۇھمەتچىلەر كاللىسىغا ئۇرۇپ پەشۋا،
"مۇقام ئەسلى ئۇيغۇرنىڭ" دەپ ئاتتى ساداق.
"مۇقام يۇرتىدىكى شادلىق"نىڭ ئەنئەنىسى،
ئەستىن چىقماس ئامانىسا قەبرە تەنتەنىسى؛
زەرەپشان باغرىدىكى توي" دىلغا ئارام،
دەردكە داۋا بوۋايلارنىڭ ئەلنەغمىسى.
مۇقام يۇرتى مەرىكسى كۆكۈل ئاچتى،
ھىيلىگەرلەر قۇيرۇقىنى قىسىپ قاچتى؛
بۇ چوڭ ئوتۇق، ئەمما لېكىن ئاخىرى ئەمەس،
چوڭ تەنتەنە مەرىكىگە چوڭ يول ئاچتى.
مۇقام قاينام بۇلىقىنى قېزىڭ دوستلار،

جەۋھەر توپلاپ جاھانغا جا قىلىڭ دوستلار؛
مۇقام خۇمار ئەزىزىمۇ ھەمدەم سىزگە،
مۇقام روھىنى ساما ئارا چېچىڭ دوستلار!

1991 ـ يىل 11 ـ ئاي، بېيجىڭ.

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەخمەت پاسار
مەسئۇل كوررېكتورى رىشت ۋاھىدى

سەيپىدىن ئەزىزى

ئۇيغۇر مۇقامى توغرىسىدا

نەشر قىلغۇچى: مىللەتلەر نەشرىياتى
ۋە تارقاتقۇچى
ساتقۇچى: شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى: مىللەتلەر باسما زاۋۇتى
1992 - يىل 10 - ئايدا 1 - قېتىم نەشر قىلىندى
1992 - يىل 10 - ئايدا بېيجىڭدا 1 - قېتىم بېسىلدى
باھاسى: 1.45 يۈەن

论维吾尔木卡姆

（维吾尔文）

赛福鼎·艾则孜著

民族出版社出版发行　各地新华书店经销

民族印刷厂印刷

开本：787×1092毫米 1/36 印张：2 5/8

1992年10月第1版

1992年10月北京第1次印刷

印数：0001—5,000册

ISBN 7—105—01625—6/J·153

民文　（维 1）　定价：1.45元

ISBN7-105-01625-6/J·153 民文(维1)定价： 1.45 元